فصولِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمہ اللہ

طبعة جديدة مصححة ملونة

مكتبة البشرى
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول أكبري

عدد الصفحات : 144

السعر :-/65 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+

المصباح، ١٦ - اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. 2567539-91-92+

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع	صفحہ
مقدمہ	
خطبہ	٥
کلمات عرب، فعل	٦
فعل ماضی	٧
معروف و مجہول	٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد	٩
اوزان صیغ، معروف و مجہول	١٠
اثبات فعل ماضی معروف	١١
اثبات فعل مضارع معروف	١٢
فعل مضارع نفی بہ "لن"	١٣
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد	١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ	١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ	١٥
لائے نہی ولام امر	١٦
امر، صیغ امر	١٧
مبنی ومعرب، مبنی اصل	١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر	١٩
انواع جامد	٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد	٢١
اوزان اکثریہ	٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ	٢٢
اسم مشتق	٢٣
اسم فاعل	٢٣
اسم مفعول	٢٤
اسم ظرف	٢٥
صفت مشبہ	٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم	٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم	٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد	٢٨
ابواب ثلاثی مجرد	٢٩
باب اول	٣٠
باب دوم	٣٠
باب سوم	٣١
باب چہارم	٣١
باب پنجم	٣١
باب ششم	٣١
ابواب رباعی مجرد	٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ	٣٣
باب اول	٣٣
باب دوم	٣٤
باب سوم	٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق	٣٤
ابواب باہمزہ وصل	٣٥
باب اول	٣٥
باب دوم	٣٥
باب سوم	٣٥
باب چہارم	٣٦
باب پنجم	٣٦
باب ششم	٣٦
باب ہفتم	٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل	٣٧
باب اول	٣٧
باب دوم	٣٨
باب سوم	٣٨
باب چہارم	٣٩
باب پنجم	٣٩
ابواب ملحق بر رباعی	٤٠
باب اول	٤٠
باب دوم	٤١
باب سوم	٤١
باب چہارم	٤١
باب پنجم	٤١
باب ششم	٤١
باب ہفتم	٤١
ابواب ملحق بر رباعی مزید	٤٢
باب اول	٤٢
باب دوم	٤٢
باب سوم	٤٣
باب چہارم	٤٣
باب پنجم	٤٣
باب ششم	٤٣
باب ہفتم	٤٣
ملحق بہ "احرنجم"	٤٤
باب اول	٤٤
باب دوم	٤٤
خاصیات ابواب	
باب نصر	٤٥
ضرب	٤٦
حسب	٤٧
إفعال	٤٧
تفعیل	٤٩
تفعل	٥١
مفاعلة	٥٢
تفاعل	٥٢
افتعال	٥٣
استفعال	٥٣
انفعال	٥٤

موضوع	صفحه
افعيعال	٥٤
چہار اقسام	٥٥
صحیح، مہموز، معتل	٥٥
مثال، اجوف، ناقص	٥٦
مضاعف	٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی	٥٧
وجوه تخفيف لفظ	٥٨
اسكان وتحريك	٥٨
اصول مہموز	٥٩
قانون بير وآمن	٥٩
قانون جاء وأئمة	٦٠
قانون مير وجون	٦١
اصول معتل	٦٢
أجوه وإشاح وأدؤر	٦٢
قانون محاريب وقوول	٦٣
قانون أواصل وأول	٦٤
قانون قيل وبيع	٦٥
قانون قيم وقيام	٦٦
قانون قائل وبائع	٦٧
قانون يدعي	٦٨
قانون تلق وأدل	٦٩
قانون تقوى ودنيا	٧٠
اصول مضاعف	٧١
قانون مد	٧١
قانون فر	٧٢
شروط ادغام	٧٣
مخارج حروف	٧٤
مخرج حلق	٧٤
مخرج لام وراء	٧٥
صفات حروف	٧٦
مجهوره مہموسہ	٧٦

موضوع	صفحه
ادغام متقاربين	٧٧
متقاربين در مخرج يا صفت	٧٧
حروف حلقيه	٧٨
قانون تائے افتعال	٧٩
قانون خَصَّمَ وخِصَّمَ	٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل	٨١
اجتماع ساكنين	٨٢
قانون دواب وخاصة	٨٢
اصل در تحريك ساكن	٨٣
وجوب فتحه در "مِنْ"	٨٤
وقف	٨٥
وجوه اسكان آخر	٨٥
وقف عصا ورحى	٨٦
قانون هذا جُزْءٌ	٨٧
قانون إلام وغلامي	٨٨
اماله	٨٩
موانع اماله	٩٠
تثنيه وجمع	٩٢
جمع صحيح	٩٢
جمع قليل	٩٣
جمع كثير	٩٤
جمع بواو ونون	١٠٢
جمع بالف وتاء	١٠٣
اسم جنس	١٠٤
تصغير	١٠٥
تصغير معرب	١٠٥
تصغير ترخيم	١٠٩
تصغير جمع كثير	١١٠
تصغير اشارات وموصولات	١١١
نسبت	١١٢
تعريف نسبت	١١٢

موضوع	صفحه
قانون ضربي وسيدي	١١٣
قانون فتوي	١١٥
قانون سقاية وحولايا	١١٦
قانون عدة وسه	١١٧
قانون مسجدي	١١٨
ابدال وحذف	١١٩
حروف ابدال	١١٩
الف وياء	١٢٠
واو وميم ونون	١٢١
ہاء ولام	١٢٢
حروف زوائد	١٢٣
تعريف حروف زوائد	١٢٣
دليل زيادتی حرف	١٢٤
زيادتی حرف تضعيف	١٢٧
زيادت غالب متعدد	١٢٨
ترجيح بشبه	١٣٠
تمرين	١٣١
تعريف تمرين	١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف	١٣٢
بنائے جحنفل	١٣٣
بنائے اغدودن	١٣٤
قواعد خط	١٣٥
كتابت ياسين	١٣٥
كتابت اضربن	١٣٦
كتابت مؤجل وفئة	١٣٧
كتابت مستهزون	١٣٨
كتابت فر وبت	١٣٩
كتابت ال	١٤٠
كتابت مائتان	١٤١
كتابت أن ناصبه	١٤٢

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رَبِّ العَالَمِیْن و العَالِمِیْن..

الحمد للہ: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد للہ در اصل حمداً للہ بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادندای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را بر فع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد از اں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد للہ أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "للہ" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"اللہ" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالى شأنه المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "اللہ" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وانیجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "اللہ" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زيد عدل، وبر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ما سوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغيره.

العالِمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد از اں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلاة على رسُوْله مُحَمَّد وَّآله أجمعين.

بدان -علَّمك الله تعالى- كه كلمات عرب سه قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: كلمه ايست مبنى برائے افهام معنى بايكے از ازمنهٔ ثلثه ماضى وحال ومستقبل، ....

الصلاة: گويند: مشترك لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائكه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طيور ووحوش تسبيح، والفش برائے تفخيم بواؤ نوشته ميشود. رسوله: وآن انسانيست كه مبعوث شود باكتاب الهى بسوئے خلق برائے تبليغ احكام. اگر گوئ: اين تعريف بر حضرت آدم عليه السلام صادق نمى آيد؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلكه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنكه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبليغ ست، وآں علت غائيست كه مقدم بر فعل باشد. وبريں تعريف وارد ميشود كه عدد كتب الهى يك صد وچهار ست، وعدد رسل سه صد وسيزده، پس چگونه بر هر رسولے كتابے نازل شد؟ جوابش چنانكه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغيره مذكور ست آنكه كتاب نو باهر رسول ضرور نيست، جائز ست كه با چند رسول كتابے باشد كه هر گاه مأمور بر عمل آں شدند، گويا با هر يكے نازل شد، يا مكرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول باكسى متعارف شد كه اول برو نازل گرديد. (كذا في النوادر وغيره)

علَّمك إلخ:

آمده ماضى بمعنى مضارع چند جا عطف ماضى بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف هر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصيص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه هيچ زبانے خالى ازين سه قسم نبود. فعل: بالكسر اسم مصدر بمعنى كردار، وبالفتح مصدر بمعنى كردن. فعل كلمه: [تقديمش بنابر كثرت تصرفات ست، ونظر صرفى بر تصريف.] اگر گوئ: قيد مستقل از تعريف فعل چرا حذف كرد؟ گويم: تا وارد نشود كه فعل مركب ست از نسبت غير مستقله وحدث مستقل، ومركب از مستقل، وغير آں غير مستقل باشد اگر چه جوابش هم ممكن بود. (نوادر الوصول) مبنى: اى موضوع پس افعالے كه در استعمال زمانه ازانها دور شده داخل باشد، واسمائيكه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضى إلخ: اى يكے مخصوص از ازمنهٔ سه گانه دراں يافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنى شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت ميكند در ماضى باشد يا حال يا استقبال، وهمچنين لفظ ماضى وغيره وارد نيست؛ زيراكه مراد از فهم زمانه بهيئات لفظ ست نه بمادهٔ آں، وهمچنين مضارع كه دراں دو زمانه است؛ چراكه حقيقة دلالتش على الاختلاف بريك زمانه است، وبنابر اشتراك بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نيست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**..........................

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السين واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما يفوق عليه باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنۂ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ درینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ ایں صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمیں ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس درینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر درزمان حال یا استقبال. وامر: فعلے ست موضوع بجہت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی ومضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر" ست. واز قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في"النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفيه تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع:** نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشية) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: واوآنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراك فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، **ومجہول کہ چناں نبود،** نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. **وہر یکۓ ماضی ومضارع، وہر یکۓ معروف ومجہول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود ودر موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد ....**

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترکۓ مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعیم کہ مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب إمامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، وہرچہ بعینہ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا کہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو جہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا کہ یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویکۓ حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجامے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن وموزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نہ فعزل ونہ فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وہریک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود که ہریک ماضی و مضارع بر ہیژده صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازده، چهار مشترک و باقی خاص، چنانچه خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغه: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صِوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوته گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمه، وایں تعریف اولی ست از مشهور که هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیرا که بر قِ امر، و ضرب بے تکلف صادق ے آید، بخلاف مشهور چه قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نه دارد، واگرچه جوابش بتکلف داده اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چه صیغها دلالت دارد بر فاعلها، وقیاس آنست که عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد وتثنیه وجمع بود، وہمچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، وہمین قدر مخاطب ومتکلم را؛ تا بضرب شش در سه ہیژده صیغه بیرون آید. **سیزده**: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سه مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبه، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیه وجمع آں. وعلت اشتراک آنکه چون متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر رو بروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پرده وجه امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغه دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل ست. (یحیی) **چهار مشترک**: [تفعل در حاضر وغائبه، وتفعلان در تثنیه غائب وحاضر وحاضره، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیه وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد ودر ماضی سه؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شده، دریں دو صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ ہستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثه در عین چوں کلمه "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ ولاَ فَعِلَ آه. بدانکه ....

فَعَلَ: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوئے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلاَ فَعَلُوْا: چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواوٗ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازاں افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنَ: نون درآں مختصر هن ست، واصلش فعلهن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فَعَلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریںجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)

فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. فَعَلْتُ: [تثنیہ دریںجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہرگاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون دریںجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فَلاَ اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم دہ، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آہ.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چہار حرف أتین ست کہ در اولش جاگیرد، الف دریک صیغہ ہمچوں نون، ویا در چہار، وتا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يفعَلُ	**يفعَلَانِ**	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف درینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا الخ**: مصنف درینجا محض درپے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیرآں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) **اگر نبود**: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **أتين**: صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از أتی یأتی آمدند آں زناں. **در اولش الخ**: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يفعَلُ: میکند ویا خواہد کرد آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

يفعَلانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہٰذا نون را کہ از حروف زیادت ست، وبا حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿ أَتَعِدَانِنِي ﴾ (الأحقاف:١٧) بفتح نون و﴿ تُرْزَقَانِهِ ﴾ (یوسف:٣٧) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحرکات ثلثہ**: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحہ مضارع مجہول شود نحو: یفعل آہ کلمہ **ما ولا** تغیرے در لفظ مضارع ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، ومسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ **نون اعرابی** یابد بیگنند نحو:

لَنْ يَفْعَلْنَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ يَّفْعَلَا	**لَنْ يَّفْعَلَ**
	لَنْ نَفْعَلَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلُوْا

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اَمّا بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الكافرون: ٢). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہٰذا نفی رؤیت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنا بریں قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ٩١) چراکہ "لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآں شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیگنند؛ ازانکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و "لم" **بمعنی ماضی منفی گرداند** و **مسمّٰی بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیگنند**، چنانچہ در لم یدع، **ونون إعرابی را بیندازد** نحو: لم یفعل آہ، چوں **نون ثقیلہ در آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں (نخواند آں یکبرد) در آری **نون اعرابی** را حذف کنی، وواؤ جمع را کہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے "کتاب الخصائص" است از ابن جنی، در آں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہٰذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه و شجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واؤ ویاء والف بود بیفگند؛ چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم بروآمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ باحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با "لم" إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واؤ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء در آں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واؤ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تاما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واؤ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواؤ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواؤ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تمادّا الثوبَ. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل درآری، وما قبل نون ثقیلہ در تثنیہ وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چہار باقی مفتوح، ونون ثقیلہ مکسور باشد اگر پس الف افتد، وگرنہ مفتوح چنانچہ لام تاکید.

غائب باشد یا مخاطب — ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفہ حکم نون ثقیلہ دارد ....

الف فاصل: تا اجتماع سہ نون زائد کہ مستکرہ است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سہ نون در لیکوننّ وچہار نون در یمتننّ؛ زیرا کہ در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیلہ**: بدانکہ دخول این نون اکثر واشہر بر مستقبلے ست کہ دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، وبر مستقبلے کہ خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکہ بیاید بر اول فعل چیزیکہ دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائدہ برائے توطیہ، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را کہ واوش از جہت ضمہ ما قبل در ینجا افتادہ باشد، وواحد مؤنث حاضرے را کہ یایش از جہت کسرہ ما قبل ساقط شدہ باشد، وجمعے را کہ ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را کہ ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چہ در صورت اول ضمہ وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمہ وکسرہ دادہ شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے با نون ثقیلہ تثنیہ در زیادت بعد الف، ووجہ کسرہ نون تثنیہ بالا گذشت.

وگرنہ مفتوح: ازانکہ خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ**: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد، یا کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیلہ معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلَانِّ**: صیغہ تثنیہ مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل کہ بقولش تاکید ثقیلہ ابلغ است از تاکید خفیفہ بدلیل قولہ تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا کہ زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیہ السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیہ السلام. (نوادر الوصول)

جزآنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَيفْعَلَنْ	لَيفْعُلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتفْعَلُنْ	لَتفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنیٰ منع** گرداند و عمل " لم" کند، نحو: لا تفعل آہ. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را **لام امر** خوانند.............

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

وازینجا ست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايْ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقتا البطانِ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قوله تعالی: ﴿وَلا تَتَّبِعَانِ﴾ (یونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لَيفْعَلَنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. **لَتفْعَلَنْ**: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لَتفْعَلُنْ**: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنیٰ منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی بہ نہی شدہ باآنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہٰذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام كي کہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ ایں لام بعد واوٗ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیان وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وكسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (ابراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها   تيذن؛ فإني حموها وجارها   =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجہول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہٰذا امر را مبنی کردند، وکوفیاں چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم: تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول در آید نزد بصریان. **لِيَفْعَلْ**: ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہٰذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہٰذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ**: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیفگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزۂ وصل مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودرآخرآں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلاَ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنہجیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف مبنی اصل..................................

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ ے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکلم وتکلم، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل ے افتد، پس اعتبار را نشاید.
ساکن: واگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) ہمزۂ وصل: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل وحرف ازانجا کہ حرف مبنی است واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.
پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقْتُدِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في "الرضي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.
ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہٰذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود را باہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".
مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو=

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو: ضرب زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائ ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنایش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) آخر وے: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. متمکن: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صه ومه کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حينئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) کسرہ وتنوین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے **مصوغ از مصدر** باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے ومعنی **بابقائے** مادہ ومعنی آں كصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع آنیۃ بمعنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست **بر سہ وجہ** ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: مجرد کہ درو حرف زائدہ
از ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فَرَس**.........................

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربية ومضروبية.] حقيقة جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را ازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ فعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلاکہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست؛ زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نہق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد درینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازان آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نہق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلي اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ**: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرَزْدَق ومزید کہ درو زائد ہم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہرپر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری کہ زر جعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خرپزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. زیادتی: بدانکہ ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایعنی سلامت وخصوص رامثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تنصیص مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تاامکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست لہذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم- در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)

فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، از ض. فَعْلَة: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.

فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ راجستن، از ن. فُعلَة: بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، از س.

فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. فَعِلة: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. فِعَل: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدى راہ نمودن، از ض. فَعَال: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. فِعَال: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. فُعَال: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. فعالة: بالفتح، نحو: زهادة پرہیز گار شدن، از س. فِعَالة: بالکسر، نحو: دراية دریافتن، از ض. فُعَالَة: بالضم، نحو: بغاية جستن، از ض.

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولَة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَلَة	مَفْعِلَة	فَعْلىٰ
فِعْلىٰ	فُعْلىٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلان	**فَعَلان**	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز آں و للمبالغة تَفْعَال وفِعّيلى وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتىٰ وتِفِعّال...............

یعنی تمتر

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشيدن برق، ازض. فعيْلة: نحو: قطيعة بريدن از خويش، از ن. فُعُوْل: بالضم، نحو: دخول درآمدن ازنصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، ازس.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن ازضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، ياالف شد كوشش كردن از فتح، ومحمدة ستودن ازسمع، ودعوي خواندن از نصر، وذكرى ياد كردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، وليان، أصله لويان واوَ يا شد ودر يا ادغام يافت مدافعت كردن ازضرب، وحرمان بے بهره ماندن ازضرب، وغفران بخشيدن ازضرب، وكراهة ناخوش شدن ازسمع، وقيلولة در نيمروز خفتن ازضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، ازنصر. مفعول: نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، ازض.

فعول: نحو: قبول پذيرفتن، از س. مَفْعُلَةٌ: نحو: مملكة مالك شدن، از ض. فعولة: نحو: جبورة تكبر كردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواهش كردن، ازس.

فَيْعلُوْلَة: نحو: كيونونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وكوفيان كونونة بضم فا كلمه بود، ضمه فا بفتحه بدل كردند؛ تا بهمه مصادر ذوات الياء كه مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان واوَ را بيا بدل كردند براے حمل بر اخوات او واين تكلف محض ست، وسيبويه وبصريان گويند: اصل آں كيونونة بفتح عين ست، واوَ بقاعدهٔ مرمي يا شد ودر يا ادغام يافت، پس ازاں يائے مفتوح براے تخفيف حذف شد، رضي گويد: قول سيبويه اولى ست.

للمبالغة: اختلاف كرده اند كه در اوزان مبالغه ومصادر آيا مناسبت ست؟ واين مسلک زمخشري ست، وبهمين رفته اند غير سيبويه بدليل آنكه چوں اين باب كثير الاستعمال ست اولى كه قياسى باشد، وسيبويه گويد: كه ثلاثي اند لاغير. (شرح المراح)

تَفْعَال: نحو: تجوال بسيار جولان كردن، از نصر. فعّيلى: نحو: دليلى بسيار راه نمودن، از نصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسيار خواهش كردن، ازس. فَعْلُوْتى: نحو: رغبوتى بسيار خواهش كردن، ازسمع.

تِفِعّال: نحو: تقطاع بكسر تين وتشديد طاء بسيار بريدن، ازمنع.

وغیرها، وبنائے **مَفعِل** مطرد ست **کفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، **واسم مشتق شش نوع است:**
ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فِعل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَّال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفْعِيْل**	**فِعِّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**	

غیرها: چوں: کذاب بالکسر وتشدید ذال، وغلبی وغلبة بضمتین وتشدید یاء، وغلبی بکسرتین وتشدید، وساکونة بضم کاف، وکبریاء بالکسر وکسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم ہمزہ وعین مہملہ بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مفْعِل: بکسر عین وفتح آں. (نوادر الأصول) **کفَعْلَة إلخ:**

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ، چون: ضارب یعنی شخصیکہ در وصف زدن حادث شدہ. (منہ)] بدانکہ صرفیان از مصدر واسم فاعل وغیرہ بحثیت اشتقاق وتعداد صیغ وجز آں بحث می کنند، ونحویان از حیثیت عمل لہنا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر وگاہے برائے مؤنث آید، چوں: حائض وطالق کہ اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق وانسان حائض نزد سیبویہ، وخلیل گوید: کہ اسم فاعل نیستند بلکہ ایں اشتقاق از حیض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حیض باشد، وکوفیان گویند: تاء دریںہا مقدر ست بجہت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد میکنند آنرا امرأة حاملة ومرضعة کہ با عدم لبس تاء مقدر نیست. **فِعل:** نحو: حذِر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسیار زنندہ. **فَعَّال:** نحو: قطاع بسیار برندہ، از منع. **فُعَّال:** نحو: ضُرّاب بسیار زنندہ.

مفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسیار قطع کنندہ، از ضرب. **مِفْعِيْل:** نحو: منطیق بسیار گو، از ضرب.

فِعِّيْل: نحو: شریب بسیار نوشندہ، از علم. **فُعَلة:** نحو: ضحکة بسیار خندہ کنندہ، از علم. **فُعَّل:** نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور از ضرب.

---

[1] نحو علیم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة.**
برائے زیادت در مبالغہ

و **اسم مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[۱]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعِيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.
قتول بمعنی مقتول — کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.
کندتر آں یکے مرد

واسم آلہ، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقَلّ فِعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار دانندہ از علم. فروقة: بسیار جدا کنندہ از علم. مجزامة: بسیار برندہ از ض.

اسم مفعول: [آنچہ دلالت کند بر چیزیکہ بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زدہ شدہ. (منہ)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہٰذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند: چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند: تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونہ ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جريح بمعنی مجروح. فُعلة: چوں: ضحکة آنکہ بر و خندند. فَعْل: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیرا کہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، وتفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، وہمچنیں از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آلہ: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَل مِفعَلَة: چوں: مخيط آلہ دوختن، ومفرقة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منہ)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آلہ دوختن. مَفَاعِل: جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

[۱] کردہ شدہ.

مَفَاعِيْلُ و**فَعَائِل**، و**شذ مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم ظرف، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فِعَل	**فَعُل**	**فَعِل**	**فَعَل**	**فُعْل**	**فِعْل**	**فَعْل**
فَعال	فَيعل[۲]	**فاعِل**	أفعل[۱]	فعُل	فُعّل	**فِعِل**

مفَاعيْلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذّ مُدُقّ**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن بلبل، ومكحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآنچہ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمیں را اختیار کردہ.

مُنخُلٌ: [ای غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقیوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مفْعَل مفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منه)

صفت مشبہ: ای لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن ای شخصیکہ درو نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ درو صفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ درو صفت زدن حادث شدہ. (منه)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع.

فِعَلٌ: رِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: کابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

---

۱ نحو احمر سرخ. ۲ نحو جید دازن.

فِعال	فُعَال	فَعّال	فُعّال	فَعِيْل	فَعُول[1]	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	فَعَلى	فَعْلان[4]	فُعْلان	فَعَلان	فَعلاء[5]	فُعَلاء

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فلس[6]	فَرَسٌ[7]	كتفٌ[8]	عَضُدٌ[9]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفید. فُعال: [نحو: کُبار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فُعّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: کُبّار بزرگ، ازك. فعيل: نحو: كريم.

فَعَلى: نحو: حیدی مادۂ خر جہندہ از سایۂ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آوردہ اند کہ بریں وزن صفت مذکر غیر ایں لفظ یافتہ نشد حال آنکہ ایں حصر غلط ست؛ زیرا کہ وَقَرى بمعنی شبان گلہ گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد كثير النكاح آمدہ است، كذا ذكره البلقياني، بلكہ جَمَزى را ایں ہر دو بزرگوار صفت نقل کردہ اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برہنہ، ازعلم. فَعَلان: نحو: حيوان، از س.

فُعَلاء: نحو: عشراء مادۂ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گزشتہ باشد.

غير ذلك: ہمچو قدوس وقابوس ومسكين ومساح. (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازدہ بود بضرب سہ حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شدہ، ودُئِل منقول ست، وحُبِك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشتہ اند برائے آنکہ موزونا تش یافتہ می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی کہ بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: رؤوف. [2] نحو: عطشى. [3] نحو: حبلى از س. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.

[7] اسپ. [8] شانہ. [9] بازو.

عَنَبٌ	إِبِلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در كتف كِتْف، **وور فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، **وور** عَضُد، عَضْد، **وور** إِبِلٌ إِبْلٌ، **وور قُفْل** قُفُل **وور** عُنُق عُنْق.

(بروزن حبر، بروزن فلس، كفلس، كحجر)

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقيل: **جُحذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جزایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ إجر وإطل وإبط وإقط وإيد نیز اضافہ کردہ اند. صرد: جانوریست بزرگ سر کہ کنجشکان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. عنق: گردن وجماعۃ مردمان در وے. (شرح الأصول) رواست: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را وور دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، وور کرم کرم، وور ضرب مجہول ضرب، وہمچنین در ينطلق بکسر لام ينطلق بسکون آں، وور ادرك منتفخا بکسر فا، وسکون آں، ووهو ووهي وهو وهي وفليضرب وجز آں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العين آمدہ است لغتیست برأسه، نہ فرع ساکن العين، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) در فَخذ: ای درفعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.

در قُفْل: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین را ضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمہ را کسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، كذا في "شرح الاصول". برثن: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، كذا في "الرياض". قمطر: آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. جُحذب: بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث درین ہر دو اگرچہ مشہورست، لیکن روایت ثقہ رد نتواں کرد، وہم درقعدد وفعلل وسودد و عوطط =

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چهار:

سَفَرجل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرفُوط[4]	خُزَعبيل[5]	قِرطَبُوس[6]	قبعثرى[7]	خَندريس[8]

فصل

بدانکه مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی ورباعی، وہریک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ در ویا در ماضی او..

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید راسہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال بر اں افزودہ.

قرطبوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود؛ لہٰذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) رباعی: نہ خماسی؛ زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہر گاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (أنور علي)

در ویا در ماضی الخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "در ماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یاماضی که در وسه حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست که درو یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد وزائد، یاماضی که درو چهار حرف اصلی وزیاده بود، وزیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلوست، پس جائز که درو وہم در ماضی او سه حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکه ثلاثی نزد اہل فن آنکه درو سه حرف اصلی باشد، ومجرد آنکه درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکه درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.
وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچه آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید که ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.
پس خلاصۂ تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلا باب ست که ماضیش تنہا سه حرف اصلی داشته باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمه تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست که صیغۂ ایست از صیغہائے باب.
آرے، ایں قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینہمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که بر ہمه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)
چهار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسه ہمچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.
شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچه عقلانه میشدند از ضرب حرکات سه گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند: تا شبۂ خروج از کسره بضمه وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.
وبدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، وجمله مشتقاتش که باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشته باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یاتفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبیٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبٌ.

(مصدر معروف — مصدر مجہول — بكسر العين — جمع مضرب ومضربة)

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لہٰذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ينصر وفتح يفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیراکہ کسرہ در عین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند باینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ "فهو ضارب"، ومفعول را بلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تاربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنیں واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحییٰ بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، وبر زمین رفتن بطلب روزی، ویاد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنْصُرْ:** گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول راابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی رابر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ يَفْعَلُ**، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چهارم: **فَعَلَ يَفْعَلُ**، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، أُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکه رواست تسکین عین فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَهِد شَهْد شِهْد.
مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بکسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وكاد يكاد از سمع؛ ....

فعل يفعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیراکه از أم الأبواب است. مَسْمَعٌ: دریجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. فَعَلَ يَفْعَلُ: مقدم کرد بر کرم؛ زیراکه فتحه از ضمه اخف است.
كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. شِهْد: بکسر فاء وسکون عین، ودر همین لغت ست نعم وبئس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شِهِدَ: بکسر فاء از اتباع عین.
حِسْبَاناً: بالكسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والكسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سہ بالکسر از نصر آمده است، كذا في "الصحاح" و"القاموس"، وگفته اند: که صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده درقرآن مجید ہمچنین ست.
اما فضل يفضل: [از همه مؤخر نمود؛ زیراکه بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولہذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد. وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش از علم ومضارع آں از نصر برزبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)

ولهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین را بفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف در وشاذ ست، قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واؤ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واؤ ست، پس کسرۂ کاف راوجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید: ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست؛ زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ یاآنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یاآنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجامی شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلَالاً وفَعْلَالاً و**فَعْلَلى** و**فُعْلُلَاء**. و **مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول وے** نیز می آید. (چوں دحراج چوں زلزال) ور باعی مزید راسه **باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو باہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست درآخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. **فعللى**: چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانوافگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بنا کنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث راکسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعيلال گوئی. اما أشہر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعيل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فيعال است برأسه وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصادر فعل رادانستہ باشد، كذا في" أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در ینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَم يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلْلِيْلَةٌ كقشعريرة وطمأنينة.

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق ومطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکه درو یا در ماضی او . . . .

اِقْشعِر: بفک ادغام وسکون آخر. فائدہ: بدانکه نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ لہٰذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست؛ ازانکه حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره وفتحه، واگر مضموم العین ست بضمه نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدها، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمده است، قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ٢٣٣) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مريم: ٧٥) بالفك.

لہٰذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسره وفتحه در امر ذکر کرده، ولغت ثالث یعنی ضمه حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست دریںجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) **مطلق:** ازاں که خالی ست از قید الحاق. (یحییٰ)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرة اگرچه دریںہا ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی ایںہا ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: **افتعال**:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: **انفعال**:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویاآنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود**: یعنی در وی یا در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیراکہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أکبریة" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَأَلَّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: اِزْيَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوهد کاقشعر از کہد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ"اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی، وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، واز انست افتعله الله تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال**: ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، يقال: فعلته فانفعل، کقولك: کسرته فانکسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَانًا	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اِعْلِوَّاطاً: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، كذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواط نیز آید، كذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: يكرم ويدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: يجتنب ويستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم يخصم کہ ماخوذ ست از يختصم، پس غلط ست يعلوط بفتح واؤ، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: يتصرف ويتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: يعلوط ويحمر، والا حذف کنند، چوں: مدهام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعهد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أكرم وكرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل تر ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	**اِدْهِيْمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکه در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	**إِكْرَاماً**[1]	**مُكْرِمٌ**	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	**مُكْرَمٌ**

اِحْمَرَّ: بدانکه ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل که فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی که واوَ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجاپی بری که ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **ادْهِيْمَاماً**: سیاه شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب إلخ**: کثیر را تابع واحد کردند نه بالعکس؛ چراکه دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نه در عکس آں. **إِكْرَاماً**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتاً﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسهیل" گوید: که حق آنست که گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است که مقارن فعل إفعال شده، واگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسره دہند؛ تاکسره دلالت می کرد بر حذف ہمزه، وظاہر کلام سیبویہ آنست که نبات اسم ست که قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکه آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ويافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسهب ومحصن، وبر فعول، مثل: نتوج، نه منتج چنانکه مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بروزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُؤَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تالازم نيايد اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعيل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على تَفْعِلَة وفِعَال وفَعَال وفَعَّالٍ وتَفْعَالٍ.
نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً [1]	مُتَقَبِّلٌ	تُقُبِّلَ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.
أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغۂ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلّت مصادر مذكوره، يعنی مطرد نيست. (نوادر الوصول)

تفْعِلة: وزن تفعلة از ناقص كليةً واز مہموز اكثرے آيد، چوں: تعزية وتخطية، امانزد زمخشری تاء در تعزية وغيره عوض يائے محذوف ست كہ اصل تعزي بدو ياء بر وزن تفعيل بود، يحتمل كہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، يا قلّت راجع بسوئے مصدر صحيح باشد، يا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعيل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال: بدانكہ اكثری از معتبرين كذاب بكسر كاف وتخفيف ذال مصدر تفعيل آورده اند، وازوست قوله تعالى: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَّابًا﴾ (النبأ:٢٨) بر قراءت تخفيف ذال، اما شيخ رضی در "شرح شافية" می گويد: كہ من از كسے نشنيده ام كہ كذاب بالتخفيف را مصدر كذب بہ تضعيف عين گفتہ باشد، مختار نزد من آنست كہ در آية بر قراءت تخفيف كذاب را مصدر كاذب گويند، نہ كذب.

فَعَّال: نحو: كذاب بتشديد وتخفيف ذال. **تفعال:** نحو: تكرار، ابو حيان گويد: مصادر غير قياسی را اكثر نحويان اسم مصدر گويند، وبعضے نحويان بر آنند كہ مصدر باب ديگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق:** [دريں تاء وعين ثانيہ يا اولى زائد است، بمعنى تملق وہمچنين تحمال بمعنى تحمل. (شرح الأصول)] ابو حيان گويد: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نيز از مصادر ايں باب ست، مصدر ش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نيامده.

---

[1] پذير فتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

و تقطعت و تشابهت **بزیادتی تائے اول** و**تفاوت** **بفتح** وکسر واوٗ شاذ ست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے** (رو باروی شدن) **در معروف**.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

و **جاء** **فِعَال** و فِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. **تفاوت:** تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر:** اما ضمۂ واوٗ قیاسی ست. **حذف یکے:** [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلٰئِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیراکہ اول علامتِ مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیراکہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)
در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول راحذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی راحذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلْته بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتُه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْته جمع کردند، وسَئَايَلْته خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)
جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ رابجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال:** بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش همزهٔ وصل (کافتعل واستفعل) یا تائے زائدهٔ (کباب تفعل وتفاعل) مطرده، ودر مضارع أبی وو جل ونحوه یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق برباعی مجرد و ملحق بمزید. قسم اول هفت باب است:

باب اول: فعللة:

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	**جَلْبَبَةً**[1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچه فعال قلیل ست از مثال یائی ہچویوام بمعنی میاومت ای تا ایام معالمه نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندهند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا که یاء در اصل دو کسره است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید باآنکه ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعهذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذ اند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" یحب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین را که از علم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشر طیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسا نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلۂ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وهمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدهٔ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولهذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ که ککب وزنب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)

فعللة: طیق ازیں باب ست، أصله: طیوق واز تفعیل نیست، وإلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلْبَبَةٌ: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلاَةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسىٰ	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فيعلة: بزیادۃ یا میان فا وعین. **خَيْعَلَةٌ**: خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آں . **فوعلة**: بزیادت واوٗ میان فاء وعین. **فعنلة**: بزیادۃ نون میان عین ولام. **فعيلة**: بزیادۃ یا میان عین ولام. **شريفة**: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برند آنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. **فعولة**: بزیادت واوٗ میان عین ولام.

قلسى: [در اصل قَلْسَيُ كدَحْرَجَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کردند، يقال: قلنسته فتقلسى أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیراکہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن. [2] کلاہ پوشیدن. [3] آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ"تسربل" و بـ"احرنجم". نوع اول هفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	**تَخَيْعُلاً**	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

=این تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی در ما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقى قوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لهٰذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعال وموزان بر مفعال ست. (نوادر الوصول) قلساة: دراصل قلسية بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات بر باعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسى، وآنرا ہفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقى ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ دراحرنجم.

بر باعی مزید: در بعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب وقلیل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسہل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیرآں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	تَسَرْوُلاً إلخ

باب هفتم: تفَعْلٍ:

تَقَلْسیٰ	يَتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسیً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا**: ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. **تَقَلْسیٰ**: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ماقبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولهذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.
ودلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے هر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقىٰ	مُسْلَنْقىً	اِسْلَنْقِ

و ندر اِكْوَهَدَّ.
أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائے در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینہ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنیں تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی ای مولی شد. **تفعلت:** [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یاعفریت بمعنی نافذ وبالغ درکارے بجودت رائے، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبی يأبی واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلی يقلی بفتحهما وأجلل بفك ادغام، سوم: قليل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسر تین، ہمچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یاغیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءۃ شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

و ندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بروزن افوعل بزیادت واؤ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب، بدانکہ سہ باب اول أم الأبواب اند، ودر کثرت خصائص** متساویة الأقدام، **لیکن مغالبہ** خاصۂ نصر ست: **وهي ذکر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکہ در "أصول" گفتہ؛ چراکہ الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکہ خاصة وخاصية وخصيصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غیره درینجا درست نمی شد؛ لہٰذا فاضل بہاری گفتہ: کہ مراد ازاں معنی بر اصل کہ مادہ وہیئات افعال براں دلالت دارد بودہ ست، ویاء وتاء در خاصیة بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریۃ ست، چنانکہ درفاعلية مفعولية وجز آں.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، وأم بمعنی اصل است؛ زیراکہ دریں ہر سہ باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سہ باب باقی کہ اتفاق مذکور درانہا نیست، کذا في "شرح التسهيل" وغیره. ومیتواند کہ اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبہ: پس ہر باب وقت مغالبہ از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحہ دہد وشاعرتہ فشعرتہ أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کردہ. (رضي) **وهي ذکر:** وآں یعنی مغالبہ ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبہ کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچہ دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمہ در من واو واقع شد، وہر یک دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبہ صحیح نیست؛ زیراکہ ایں لفظ خاصۃ بخلاف قیاس از ضرب آید نہ از نصر، چنانکہ در "صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیرہ آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، وعلل واحزان وفرح از فَعِل بیشتر آیند، والوان وعیوب وحلی می آیند ازو، وچندے بضم عین نیز آمدہ. اما خاصیت فتح آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما رکن یرکن من التداخل، وأبی یأبی شاذ. وخاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقۃ یا حکما، یاصفتے شبیہ بآں.

(فرح خوش شد)

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، ویاسرني فیسرته أیسره، واجوف یائی وناقص یائی، نحو: بایعني فبعته أبیعه، وراماني فرمیته أرمیه، واجوف واوی از نصر آید. علل: جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. از فعل: بکسر عین، وایں باب ہرگاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست. (سازندرانی)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گوں شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلية بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والکسر. (شافية)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبی یأبی: وشجی یشجی وقلی یقلی وعض یعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں: طہر ومکث وصغر وکبر ونظائر اینہا. وازین جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نے کند. (شرح مازندراني) صفت خلقیہ: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا کانا ذاتیین.

یاصفتے: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کسے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ
ہلاک شدن ــ موافق وسزاوار یافتن ــ نزدیک شدن
وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
حرة بفتحتین کینه داشتن ــ کوفتن بپا ــ خشک شدن من حسب
وأخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أحْمَد، وتعریض ای بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگیں شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وكسر الماضي وضم الغابر كفضل يفضل مركبة من بابين.

وَمِقَ: مقة دوست داشتن. وَثِقَ: وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. وَرِثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وَرِيَ: آتش جستن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتین بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وَهِلَ: از وهل بجایٔ رفتن وہم که مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. يَئِسَ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول اینجا به گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زيدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواہد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیرا که فاعل او را صاحب باصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نرته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان اِی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب اِی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعته قضبانا، وبلوغ اِی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصیرورت اِی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که ازاں مصدر باب إفعال ساخته باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته اِی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودریںحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط اِی جور را، ودوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی اِی گوشتے که او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم اِی دراہم برده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف ونشر ست. ألبن: اِی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: اِی گشتن شے مستحق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثلۂ مذکوره می توان گفت: که صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أثمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعَّل وتفعل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعَلَ وفعَّل إی پس آمدن أفعل مر فعَلَ یا فعَّل را؛ تا دلالت کند بر پذیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: كببته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه وتصییر ست، نحو: نَزَلَ.........................

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. أسفر الصبح: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. مطاوعت: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

كببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أكب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أكب: دخل في الكب ست، ومطاوع كب در حقیقت انكب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقيته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحی)

و نَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عمّق وخيّم، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وجَوَّلَ ومَوَّتَ الإبلُ وقطَّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جلّلتُها، وتخليط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَّبْتُه، وتحويل ای گردانيدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصّرته وخيّمْتُه، وقصر یعنی اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَلَ وتَفَعَّلَ، وابتداء.

تا عمق رسید — در خیمہ داخل شد — تذہیب زر اندود کردن — در معنی — نحو کلم

نَزَّلْتُه: مثال اجتماع تعدیہ وتصییر، وتعدیہ بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. قذيت عينه: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد. (بح)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سہ قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر کردہ شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغہ در کیف است ودوم در کم، ومبالغہ در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغہ در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جامہا قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعليق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چہ او گفتہ است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، وتكفير را بمعنی کفارہ دادن ذکر کردہ، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" ردمی کند: کفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جلّلتها: تجليل قرار گرفتن وجُل بر اسپ افگندن. (صراح) نصّرته: [نصرانی کردم او را.] تنصير: ترسا گردانیدن.

خيمته: [ہمچو خیمہ نمودم او را.] تخییم: خیمہ ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچہ برائے دعائے نیک وبد آمدہ نحو: سقيته ای گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے کہ بودہ است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفہ رفت، وبرائے غیر آں.

هلل: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعل: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** وتَکَوَّفَ، وتجنّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوّب**، ولبس ماخذ نحو: تَخَتَّمَ، وتعمّل یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: **تَدَهَّنَ** وتترس وتَخَیَّمَ، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ** وتجنبَ وتَوَسَّدَ الحَجَرَ وتأبَّطَه، وتدریج یعنی تکرار عمل بمہلت نحو: **تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ**، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ، وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ واِسْتَفْعَلَ، وابتداء.

(بزور کوفی شده؛ پوشیدن؛ ای خیمه را بکار برد؛ صاحب مال شد؛ نحو تقبل بمعنی قبل؛ نحو تبصر وأبصر؛ نحو تکلم)

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل کہ برائے تکثیر وتعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. تختم: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. تدهّن: روغن را بر بدن مالید. تترس: ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تبوّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. تَجنّبَ: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

توَسَّدَ الحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. تأبّطه: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافیة" گفتہ: تفہم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن **فاعل ومفعول** در فاعلیت ومفعولیت ای **ہریک** مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْراً. وموافقت مجرد و**أَفْعَلَ** و**فَعَّلَ** وتَفَاعَلَ، وابتداء.

نحو سافرت بمعنی سفرت — نحو قاساه

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط **کم ست** نحو: **ترافعا شيئا**، وتخییل یعنی **نمودن غیر** را

بایکدیگر دشنام دادند — بدون تعلق

حصول ماخذ در خود نحو: **تمارض**، و**مطاوعت فاعل بمعنی أفعل** نحو: **باعدته فتباعد**، وموافقت مجرد و**أفعل**، و**ابتداء**. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، و**اگر نہ لازم بود**.

نحو تعالی بمعنی علا — چوں جاذبت زيدا ثوبا — نحو تجاذبنا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک**: در خارج اگرچہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمته، واز جہت آنکہ در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زيدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (ركاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل**: ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست**: لیکن مے آید؛ زیراکہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شيئا**: [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض**: خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل**: مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: كسرته فانكسر، پس تضارب زيد عمرا مطاوع ضارب زيد عمرا نگویند؛ زیراکہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ وبر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی أفعل**: ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل**: نحو: تيامن بمعنی أيمن در آمد بیمین. **ابتداء**: نحو: تبارك مقدس ومنزہ شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگر نہ**: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجرَ** واجتَنبَ واغْتذَی الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی** جد نمودن در فعل **نحو**: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت تفعل نحو**: **غممته فاغتم**، **وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء**.

جانب گرفت — غذا ساخت گرسپند را — در بازو گرفت آنرا — کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب — برائے خود پیمود — نحو بلج وابتلج

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**: استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**: استحجر الطین **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو**: **استرجع**، . .

طلب طعام کردم ازو — سزاوار پیوند شد جامہ — موصوف بکرم یافتم اورا — نیک دانستم اورا — سنگ شد گل — ناقہ شد شتر — وطن گرفت قریہارا — جمع قریة

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فاتقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: احتفاه بمعنی أزال حفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصما واحتورا بمعنی تخاصما وتحاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند وناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در **موافقت معنی** تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنی نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وافتعل، وابتداء وانفعال را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: **كسرته فانكسر**، وموافقت فعل وأفعل نادر، وفائے آں لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب فانغلق**، وابتدأ. وافعیعال را لزوم غالب ومبالغہ لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعل نادر. وافعلاّل وفعیلال را لزوم ومبالغہ لازم، ولون وعیب غالب.

نحو قر واستقر — نحو استحاب وأحاب — شکستم اورا پس شکست — کلمہ — ومیم — چوں احول واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (ركاز الأصول) **أفعل:** نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. **افتعل:** ای در تخییر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركاز الأصول، نوادر الوصول) **كسرته فانكسر:** وچوں علاج لازم ایں باب ست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز بمعنی أحجز بحجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حیںونت. (منه)

حرف لین نبود: بجہت استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحى وانماز قلیل ونادر ست. (ركاز الأصول) **يطاوع:** آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالبا دلیل تقلیل ست کہ در "شافية" و"رضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. **ابتدأ:** ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروريته سوار شدم او را عریان.

مبالغہ لازم: ومبالغہ نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) **مطاوعت فعل:** مجرد نحو: ثنيته فانثنى پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احليته واستحليته شیریں پنداشتم او را. **لون:** نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وابهار الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة.** وفعلل لمعان **كثيرة،** ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا. تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب.** وافعنلل لازم **ويطاوع** نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج
فعلل، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا،** وفي الملحقات **مبالغة أيضا.**

فصل

بدانکه جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت وہمزہ **ودو حرف یک جنس** نبود، ومہموز: متمکنہ لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود،** ومعتل لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست،** ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس واحووی.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة: دائما لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. يطاوع فعلل: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرحل منقبض شد. كذا: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. يجيء مقتضبا: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سه قسم ست: مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.

مهموز عین — مهموز لام — مراد از ح حسب

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یانہ، چوں: مد لیکن لازم مے آید کہ سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدوم مند. (نوادر الوصول)

بر سه گونه: زیراکہ ہمزہ یافاء کلمہ است یا عین کلمہ یالام کلمہ.

نضکس ف: جمع حروف اشارہ بابواب مطرد ست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ؛ چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، وہمچنین اشارات آیندہ باید فهمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لہٰذا از ض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منہ) **مثال:** معتل فاء کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واویست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح:** ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة ست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: نهو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشارہ باجوف واوی. **سیض ن:** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. ومضاعف دو قسم ست:

کثیر قلیل

مضاعف ثلاثی که عین ولامش یک جنس بود **ضنس ك**، و**مضاعف رباعی** که فا ولام اول و عین ولام ثانیش همچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات **أوب نصر س**، **أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **اُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فا ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف یائی مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: که فا ولام حرف علت بود. ضرب ح س: ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) مقرون سض: [که فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوى گرسنه شدن. ض: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) ضنس ك: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) أوب: ای مهموز فا واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.

أيد: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول) أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. اُدي: بدال مهمله مهموز فاء ناقص یائی، وآس بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینه ور شدن. وأد: مثال واوی مهموز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. يأس: مثال یائی مهموز عین نومید شدن از ہر دو باب. دأو: مهموز عین ناقص واوی بدال مهمله فریب، وبمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مهموز اللام مهیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) بوأ: اجوف واوی مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. أوي: مهموز فاء لفیف مقرون جائے گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. أب: مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وهوه توهوه.

بدانکہ واؤ را وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را **حرف مد ولین** گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: **قطع حرکت از حرف** بنقل یا باسقاط (چوں یقول ویبیع)، وتحریك: **حرکت دادن یکے از دو ساکن** را، وحذف: **انداختن حرف** وزیادت، نحو: **آأنت**، وإبدال: آوردن **حرف** یا **حرکت** بجائے حرف یا حرکت (چوں یدعو ویرمی)، وإدغام: **پیچیدن یکے** از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: یعنی **تقدیم وتاخیر**، و**بین بین**: ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکہ **وفق حرکت** ہمزہ یا **ماقبل ہمزہ** بود، اما اعلال و تعلیل ....

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. **یمّ**: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسه پرندہ سر فرو آورد. (نوادر الوصول) **تکأکأ**: مضاعف رباعی مزید ومہموز پس یا باز آمد. **وهوه توهوه**: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وهوه الكلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنین توهوه مزید. هیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. **حرف مد**: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ماقبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البينة: ١). **انداختن حرف**: علت نحو: يعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. **آأنت**: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) **حرف**: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع وراس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را تا بدل نمودہ ادغام کردند. (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أبْآر جمع بیر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. **وفق حرکت**: آنرا بین بین قریب گویند. **ما قبل ہمزہ**: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مہموز:

همزہ ساکن در غیر یأم و یأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس همزہ بود، و کل و خذ و مر شاذ. و همزۂ متحرکہ بعد واؤ و یائے ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس ومقروۃ و خطیۃ، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال . . . .

حرف علت: احتراز ست از تخفیف همزہ واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، و تحریک مثل بائے اِذهَبْ، وادغام چوں: مدّ، وابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، وبین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد وزاء خواندہ مے شود، وبحذف چوں: حِرٌ، أصلہ: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أمّ، أصلہ: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس همزہ متحرک شد و مقتضی تخفیف ساکن نماند، و ثقل در فک از تحقیق همزہ بیشتر ست، ومراد ازاں جائے کہ ابدال همزہ وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطاداد نست، ومراد ازان لفظے کہ دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکہ دران اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحہ بود بالف بدل شود، واگر کسرہ بود بیاء واگر ضمہ بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس همزہ بود: وآں همزہ ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. کل: اصل آں أُؤکل وأُؤخذ وأُؤمر ہست، قیاس بدل همزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر ہر دو جائز ست. نہ برائے الحاق: احتراز ست از جَیْأَلٌ و حَوْأَبٌ کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست. أفیس: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصلہ: أفیئس، همزہ را یاء کردہ ادغام کردند، و ہمچنین مقروۃ، أصلہ: مقروءۃ، وخطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئۃ بود قاعدۂ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جَیْأَلٌ، یا زائد در کلمۂ دیگر نحو: باعوا أموالهم. نون انفعال: احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوجّ؛ زیراکہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزہ او را دہند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

رواکہ بیفتد وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف دریَری ویُری آہ وصرف أَرَى ويُرِي لازم شدہ، ويجيء مَرَاة. ومتحرکہ بعد متحرکہ یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقہ نحو: أئمة وجاء، وگرنہ واؤ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومہ را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسورہ بعد مضمومہ واؤ شود. وساکنہ ومتحرکہ بعد متحرکہ یاساکنہ یاء گردد در موضع ....

(حاشیہ بین السطور: ای تمام تصریفات — خلاف قیاس — ای ہمزہ سابقہ)

رواکہ بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکردہ باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعدہ مقرر نمودہ اند، چوں: رفو در رفاء. (رضي) **سل:** أصله: اسأل، حرکت ہمزہ دوم بسین دادہ افگندند، پس ہمزہ اول را بعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بر وزن جعفر ملحق بآں، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزہ دوم بر واؤ ویائے الحاق کہ بمنزلۂ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند مالہائے خود را، اصل آں: باعوا أمواهم، حرکت بواؤ زائد کہ در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزہ را حذف کردند. **لمر:** أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزہ دوم براء وحرکت ہمزہ اول بمیم بردند وہر دو ہمزہ انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام دادہ افگندند، پس کسیکہ اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر کہ برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشتہ. (شروح) **یری ویری:** ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحہ بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چہ اصل مراة مرأة ست. **أئمة:** أصله: أءممة، کسرہ میم بہمزۂ ثانی دادہ ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرک خود مکسور گردیدہ باشد. **جاء:** أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزہ شد، پس ہمزۂ دوم جہت کسرہ اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. **مضمومہ را:** پس جاءٌ جاءوٌ نمودہ، قاعدہ داع جاری کنند.

بعد مضمومہ واؤ: چوں: أويب در أءيب، وبنا بر قاعدہ مذکور أييب باید.

ساکنہ ومتحرکہ: ای اگر ہمزہ ساکنہ ومتحرکہ بعد ہمزہ ساکنہ یا متحرکہ در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزہ در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونہ بین بین کہ تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکہ بعد متحرکہ قرأأ کجعفر، متحرکہ بعد ساکنہ قِرَأْأ کقمطر، ساکنہ بعد متحرکہ قرأَأْ کجعفر، ساکنہ بعد ساکنہ وقرأْأْ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ جوازا، **کمیر وجون**، اخفش مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفتہ اند: رواست **قلب متحرکہ** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند**

چوں مستهزیون در مستهزؤون — برائے مناسبت

مستهزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزہ بعد الف **بین بین قریب** ای وجہ اول از دو وجہ

متحرکہ

مذکور، **چنانکہ** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين

ای قبل اصول مہموز — مفتوحہ بعد مفتوحہ — مکسورہ بعد کسرہ — مضمومہ بعد فتحہ — مضمومہ بعد مضمومہ

خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست **تحقیق ہر دو** و**تخفیف ہر دو**..........................

کمیر: أصله: مِئْرٌ بمعنی کینہ ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بہائے موحدہ اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکہ: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعدہ داخل است، کذا في "النوادر" وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، ومکسور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواؤ ویاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویہ گفتہ: بعضے ہیچو ہمزہ را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست وہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد در ما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب وبعید یکساں باشد، پس از مشہور واصل عدول نتواں کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازاں پیدا شود کسرہ وضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسورہ بعد فتحہ.

إذا اجتمع: ہرگاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم وچہارم، وباقی داشتہ شود اول سوم وپنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفہ وابن عامر است.

تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف (چوں جاء أحد)
یکے با قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود (بلا تعیین)، وقلب مضمومه بعد
مکسوره، وعکس (غیر معین) آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم (همزه) بالف با جمع (باوصف جمع) دو ساکن در (نحو من تلقاء أحد)
نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه و مضموم در (نزد مازنی) . . . .

بطریق منفرده: یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که از اینجا بر مے آید باید فهمید، وإلا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ أبیه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولیاء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلی الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم ینأ أحد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسوره بعد مضمومه نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ویقرأ ونسان. **مانند آأنت:** ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. **آیمن الله:** ودو ساکن درآں الف ویاء است، وأیمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که ہمزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم (حرف علت ساکن) بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ، وضمه مانند بیضٌ وحیکی کسره شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره (تحقیقی یا تقدیری) افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آه ونحو: عد تبع مضارعه، وجاء یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ ویَیْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے که فائے فعل بود واز فعلش (در حذف واؤ) افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از ہمزه نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحه .....

ہمزه گردد: چوں: أجوه وإشاح وأدؤر که در اصل وجوه ووشاح وأدور ست. أحد: که دراں واؤ مفتوحه بہمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. تجاه: که دراں واؤ مفتوحه در صدر بتا بدل شد؛ چه اصلش وجاه ست. شاذ: زیرا که واؤ مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بہمزه باید نه بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وجوبا اگر در یک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی نا موافق ثابت نماند، ومدغم ہرگاه مستہلک در مابعد ست خفت آں با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان از موزان. بعد ضمه واؤ: نحو: قوول مجهول قاول، وموقن از میقن.

وضمه: یعنی جمعیکه از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمه را کسره گردانند؛ ازاں که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست وواؤ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی: زنیکه ہر دو دوش خود را در رفتار بجنباند.

طوبی وکوسی: در اصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لہذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، أصله: یوعد.

یضع: مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. ینس: در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس: قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف که اخف ست. ییجل: بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذ تر ست. (منه)

واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتاده: واگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدة: در اصل وِعْدٌ یا وَعْدٌ است بنا بر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزه نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تا مدغم: چوں: ایتسر أصله: أئتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحه: ای ابدال بلغت فصیحه واجب ست.

چوں: اتقد واتّسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد أصله ايتسر از يسر
وأوَلٌ. واؤ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط (چند): عین ناقص نباشد ونه در حکم آں، ونه فاء کلمه، وقبل مدۂ زائده والف تثنیه ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمه بر وزن فعلان وفعلی نباشد، ونه بمعنی کلمۂ (چوں عصوي) که دران تعلیل نه پذیرد، پس الف بقِران ساکن لفظی . . . .

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ که هر دو متحرک نیست. **همزه گردد:** برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل ست وهنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (ركاز الأصول) **أواصل:** جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع أولی مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واؤ ویا متحرک: نه ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیراکه فتحه ما قبل واؤ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکه اقتران متجانسین اولی ست. **نه بعارض:** برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل که در اصل حوأب وجَيْأل بود، یا غیر منقول ازان چوں: اخشوا الله واخشي الله. (ركاز الأصول) **فتحه لازم:** احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاہے باشد ویا بنقل وغیره حاصل آید وفاء همیشه مفتوح ست، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، وعلت قلب آنکه هر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینها وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت در یک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واؤ ویاء رابعد اسکان بدل کنند، وبنابر آں لازم می آید که در قول وبیع مصدر هم قلب کنند، ورنه اینجا هم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب همان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، کذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واؤ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتند چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نه در حکم آں:** چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونه فاء کلمه:** نحو: توسط زیراکه مجردش سالم مانده.

قبل مده زائده: چوں: جواد وغيور وطويل. **الف تثنیه:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید:** نحو: اخشون واخشين برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان:** چوں: جولان وحيوان وحيدى؛ زیراکه در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ بر اں دال، پس حذف نکنند. **که دراں تعلیل:** چوں: عور وصيد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف (ازخوف) ودعا (ازدعو) **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واوٗ ویائیکہ عین ماضی مجہول بود ودر **معروف** تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا **بجائے ضمہ** ما قبل بری چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا بیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد **اگر اجوف** یائی بود، یا از باب **مکسور العین**، وگرنہ ضمہ، چوں: **قلن** و**بعن** و**خفن**. ہر واوٗ ویائیکہ بعد ساکن **نہ لین** زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل **ای مصدر** ومشتق وموازن فعل **بوزن عروضی** حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ **ملحق** و**ناقص** و**بمعنی لون** یا عیب (چوں اسود وابیض) و**صیغۂ تعجب** ....

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. **دعوا**: تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.

دعت: از دعوت، واوٗالف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا**: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون**: برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف**: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.

بجائے ضمہ: بعد ازالۂ ضمہ واوٗرا بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف**: تا دلالت کند بر حذف یا.

مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن**: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن**: مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن**: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العین، أصله: خوفن. **نہ لین**: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش بر داختہ. **بوزن عروضی**: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.

ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بـ"احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص**: احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون**: چوں: اعور واسود؛ چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع محمول برانست. (رکاز الأصول)

صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آلہ نبود، ودر شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد ازان واولش زائد مشترک ست (برائے منع خلو) تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتحہ بود واؤ ویاء الف گردد چوں: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقولا آہ، وبع وبیعا آہ، ومقول ومبیع ویقال ویباع ویخاف آہ، وخَفْ خافا آہ، وأقام (ازاقوم) إقامۃ (ازاقوام) واستقام (ازاستقوم) واستقامۃ، ودر مفعول یائی ضمۂ منقول راکسرہ گردانند (ازاخوف ازاخوفا) وواؤ مفعول را یاء ودرو تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع ومطیوب، ودر واوی کم. واویکہ عین مصدر یا جمع وبعد کسرہ باشد (مفعول یائی) ....

صیغۂ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تامعوان باسم ظرف کہ تعلیلش جہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعلیل مفعال مشابہ مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء کہ دراں بجہت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتباع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم وفعل چوں: ہمزہ وتا ویا ونون بخلاف میم کہ مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. الف گردد: زیراکہ دراصل متحرک بودند وماقبل آنہااکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود کہ قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) مقول ومبیع: أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واؤاول بماقبل دادہ انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واؤ مفعول برائے کسرۂ ماقبل یاء شد، وایںہمہ نزد اخفش ست، وسیبویہ وخلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) یقال: امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ ویاالف گردد. إقامۃ: اصل إقامۃ واستقامۃ إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واؤ بماقبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویہ حذف کردند تاء درآخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاۃ؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب اخفش گذشت، وہمیں وزن قیاسی ست، ومہوب از ہیبت شاذ. مطیوب: ومعیوب ومخیوط ومدیون. ودر واوی کم: نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز ست ازانکہ در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. بعد کسرہ: احتراز ست ازدوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نہ در ناقص چوں: قیمٌ وقیام ودیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واو ویاء عین فاعل کہ در فعلش معلل بود، یا مراورا فعل نبود همزه گردد چوں: قائِلٌ وبائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وہمچنیں ہر مدۂ زائدہ بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف مفاعل ومفاعیل افتد واؤ شود نحو: قواریر. در کلمۂ ....

(ناظر بمصدر — ناظر بجمع — أصلهما قاول وبايع — مختلف یا متفق — بعد الف مفاعل — جمع رسالة — در واحد مدہ بود — در جمع — بریں وزن بوزن صوری)

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یانہ، وایں احتراز ست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودۃ جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ بمنزلۂ خروج از کسرہ بضمہ است. نہ در ناقص: احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تاتوالی اعلالین نشود. قیم وقیام: دراصل قِوَم وقِوَام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. دیم وجیاد: ہر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع دیمۃ باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. کہ در فعلش: احتراز ست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. ہمزہ گردد: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. پسین: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (رکاز الأصول)

بوائع: أصله: بوایع مثال مختلف ہمچنیں عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، وہمچنیں خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر طواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. ہمچنیں: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکاز الأصول) مدۂ زائدہ: احتراز است از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر: جمع قارورۃ بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنیں شواهد جمع شاهدة.

در کلمۂ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فویزید ورأیت یدي واصل.

که واؤ و یاء بہم آیند واو لین **ساکن غیر مبدل** است **واؤ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، واگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَیِّد ومرميّ، **وبیفگن یائے** دوم از سیِّد جوازاً، **واز کینُوْنة** وجوبا. **واوے که** سوم بود چوں پیشتر رود **نہ پس ضمہ یا شود نحو: یُدعی** یُدْعَیان یُدْعَوْنَ، وأَعْلیٰ أَعْلَیَا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے که بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا قبل زیادت فِعلان نحو: دعي دعیا **دعوا** وغزیان. ضمہ وکسرہ از لینے که پس حرکت آید **نہ فتحہ ازالہ نمایند** بنقل اگر قبل ضمہ کسرہ بود وبعد آں واؤ و قبل کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ بلا نقل نحو: **خشوا وقووا ویرمي** یرمیان **یرمون، یدعو** یدعوان **یدعون**،..............

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. **غیر مبدل**: احتراز ست از بویع وتبویع که تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. **واؤ یاء شود**: از جہت مناسبت در لین وجہر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. **بیفگن یائے**: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز کینونة**: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.

واوے که: ازینجا بیان ناقص است. **نہ پس ضمہ**: احتراز ست از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. **نحو یدعی**: در اصل یُدْعَوُ یُدْعَوان یُدْعَوون بود، واؤ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلی إلخ که واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واؤ یاء گردد برائے استکراہ واؤ بعد کسرہ. **دعوا**: در اصل دُعِوُوْا واؤ اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نہ فتحہ**: چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجہول، چنانکہ گذشت.

ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا باشرط مذکور. **خشوا**: أصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالۂ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا وتعلیل مثل خشیوا. **یرمي**: أصله: یَرْمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمۂ او اگرچہ کسرہ ست واؤ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **یرمون**: أصله: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. **یدعو**: أصله: یدعوُ، ضمہ از واؤ بلا نقل افتاد؛ زیرا که نہ بعد ضمہ واؤ ست ونہ قبل آں کسرہ. **یدعون**: أصله: یدعوُون ضمۂ واؤ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، **وتدعين وترمين**. حرف علت **غير عارض** كه **طرف متمكن وبعد ضمه** بود **بعد كسره** گردد نحو: **تَلَقٍّ وأَدْلٍ**، چنانكه واوَ وياء بعد واوَ مضموم (مثل يرمون) و**قبل حرف تانيث** يا زيادت **فعلان** جمعيكه **بر فُعُول** ست دو واوَ **آخرش ياء شود** (بعد كسره ميگردد) **وپس كسره** نحو: **دلِيّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، وهمچنين دو واوَ آخر بعد واوَ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي**. حرف علت آخر كلمه اگرچه (للازم فيقال دلي) **قبل** (يا شود ما قبل آن مكسور) **تائے عارض** بود بعد الف زائده **همزه گردد** ....

رام: أصله: رامي، ضمهٔ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آن اگرچه كسره است، ليكن واوَ بعد آن نيست. (نوادر الوصول)

تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آن ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.

ترمين: أصله: ترميين، ازالهٔ حركت بلا نقل شد؛ زيراكه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آن واوَ.

غير عارض: احترازست از مثل كفوا أحد كه در اصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمكن**: اى اسم متمكن، نه در عين آن چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) **بعد ضمه**: اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمهٔ عارضى مثل: أبوه. **بعد كسره إلخ**: اى ضمهٔ ما قبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركاز الأصول) **تلق**: أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدهٔ مذكور ياء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث**: نحو: قوية، أصله: قووة، ضمهٔ ما قبل واوَ ثانى كسره شده واوَ بمناسبت آن ياء. **فعلان**: بضم عين چوں: قويان، أصله: قوُوان. **بر فعول**: [بضمتين ومشتمل بر دو واوَ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش ياء شود: كه يكے واوَ مفرد است دوم واوَ جمع. **پس كسره**: يعنى ضمهٔ ما قبل بكسره بدل شود. **دلي**: أصله: دلووٌ، جمع دلو، هر دو واوَ يا كرده ادغام نمودند، وضم لام بكسره بدل شد. **مقوي**: أصله: مَقْوُوْوٌ، واوَ ميانه را بجهت سكونش وثقل اجتماع سه واوَ فاصل ضعيف قرار داده واخير رابقاعده اول ياء كردند، پس واوَ دوم رابقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٔ واوَ اول راكسره دادند.

معدي ومرضي: يعنى دو واوَ راكه بعد واوَ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقياس آن مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. **تائے عارض**: احترازست از كلمهٔ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. **همزه گردد**: وجهت وقوع در محل تغيير بعد الف زائده مانند فاعل، يا برائے بودن الف بمنزلهٔ فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحريك مدهٔ زائده حركت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: **کساء** و **عباءة**. **فعلی اسمی** یائے لامش **واوٗ شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، و **فعلی اسمی عکس بود** چوں: دنیا وعلیا (أصلهما دنوا وعلوا)، نه **غزوی**. **ہمزہ کہ** در **مفاعل** بعد الف و قبل یا افتد ودر مفردش **چنین نبود** (اصلش تقی أصله وقي بالفتح) یاء شود، وفتحہ یابد و **یاء الف گردد** چوں: **خطایا**، نه **شواء**. ونزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں **ہمزہ واوٗ شود** نحو: **أداوي** وهراوي. یائی کہ بعد ضمہ و **آخر فعل ست** (برائے تخفیف)، یا قبل حرف تانیث، یا دو (از تعلیل) زائد **فُعلان** **واوٗ شود**، لین لام کلمہ بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، و باتصال ضمیر فاعل (چوں هو وزن عاقل) ونون (کہ الف ونون است) تاکید **بازآید** ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عباية نوعے از گلیم. **اسمی**: نه وصفی کہ دراں یاء را بحال دارند. **واوٗ شود**: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند؛ ازانکہ صفت ثقیل ست، ویاء خفیف واسم خفیف وواوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: کہ صفت ست بمعنی زن تشنہ.

عکس بود: ای واوٗ لامش یاء شود بجہت ثقل آں از ضمہ وواوٗ. **غزوی**: زن جنگ کنندہ، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **ہمزہ کہ**: ایں قاعدہ در اصول مہموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جہت استکراہ وقوع ہمزہ میان دو حرف علت در جمع کہ ثقیل ست، ویا ہمزہ اقرب ست از واوٗ. (منہ)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، ہمزہ درمیان الف ویاء در مفاعل افتاد، ودر مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائية ہمزہ دراں اگرچہ میان الف ویاء ست، لیکن در مفرد ہمچنان بود.

ہمزہ واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکہ در شواء مرعی داشتند.

أداوي: جمع إداوة بمعنی مطہرۂ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد ہمزہ شد، پس واوٗ را جہت کسرۂ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنوں قاعدۂ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمہ سالم است ہمزہ را واوٗ کردہ فتحہ دادند، ویائے اخیر جہت تحرکت وانفتاح ما قبل الف شد، وہمچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضی وصاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي ونهي. **فعلان**: بالضم چوں: رموان مرد تیرانداز. **واوٗ شود**: تا خروج از ضمہ بطرف کسرہ لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نہی وإن شرطیہ وغیرہ.

بیفتد: زیرا کہ حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکہ حرکت نیاید حرفے کہ مناسب آنست چگونہ آید، چوں: لم یدع ولم یرم ولم یخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **بازآید**: جہت وقوع آں در محلے کہ تحریک آں لازم است.

چوں: **أُدْعُ أُدْعُوَا أُدْعُوْا أُدْعُوَنْ أُدْعِن** و**لم يَقِ** و**قِ**. يائے آخر **مفاعل** رفعاً وجراً **بيفتد** وبدلش تنوين آيد نحو: جواري و جوار. از دو يائے آخر **مفاعيل** روا ست كہ **يكے بيفتد** وديگرے حكم يائے مفاعلِ (در نصب) يابد نحو: **صحاريٌّ** (در رفع وجر)، **وطي** در **بَقِيَ** (ماضی معروف) و**دُعِيَ** (ماضی مجهول) **بقا ودعا** (در جمع بر وزن مفاعيل) گويند، بنو حارث و**بعضے ديگر** بجائے واؤ ويائے ساكن بعد فتحہ **الف نيز** خوانند چوں: تابة (در توبة) و**إنَّ هذان** وإنَّ (ابن زيد) ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف **يك جنس** (وآنرا اصم نيز گويند) در يك كلمۂ **بهم آيند** ....

أُدع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. **ادعوا**: [واؤ بجهت لحوق الف ضمير باز آمد.] **أُدعوا**: اصلش أُدعو واؤ بجهت الحاق واؤ ضمير باز آمد بعده ضمہ بر واؤ شوار داشتہ ساكن نمودند وباجتماع ساكنين افگندند. **ادعونْ**: واؤ واحد بالحاق ونون تاكيد باز آمد.

ادعُنّ: بضم عين وكسر آں، اصل اول أُدعونّ بضم واؤ جمع مذكر، واصل ثانی أُدعِونّ بكسر واؤ صيغۂ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حركت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (منه) **لم يق**: مثال لفيف كہ حكم ناقص دارد، أصله: لم يوقي، واؤ جهت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل كسره افتاد، وياء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واؤ بمناسبت مضارع وياء بجزم، وهمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. **مفاعيل**: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. **يكے بيفتد**: نسياً جهت تخفيف بسبب طول بنيہ.

صحاري: جمع صحراء چوں يكے از دو ياء اندازند صحارِ وصحاريُ مثل: جوارِ وجواريُ خوانند، وبعضے صحارىٰ بر وزن خطايا نيز گويند. **طي**: قبيلہ از عرب است. **وربقي**: اى جائيكہ متطرف [يائے متطرفہ.] فتحہ غير اعرابی دارد وما قبلش مكسور بود. (ركاز الأصول) **بقا ودعا**: گويند بقلب بكسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ ياء وبقلب ياء بالف، ودر رأيت القاضي كہ ياء فتحۂ اعرابی دارد وقيم كہ در طرف نيست قلب نكنند. (ركاز الأصول)

بعضے ديگر: مثل: بني هذيل وزبيد وخثعم. **الف نيز الخ**: اى بالف بدل نمايند: زيراكہ از واؤ ياء اخف است وبحركت ما قبل اوفق. **إن هذان**: أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آيۃ: ﴿إِنَّ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طہ:۶۳) مفسران وجوه ديگر هم ذكر كرده اند، وهمچنين در من أحب كريمتاه است.

يك جنس: صحيح يا حرف علت يا همزه. **بهم آيند**: حقيقۃ چوں: مد، يا حكماً نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ ودَوَابّ، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدّْ. ادغام متحرک باسکان (حرف اول) بلا نقل (نزد غیر اہل حجاز) ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مده، وگرنه (بلا نقل حرکت آں) ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام**: ادغام نزد کوفیه از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بهر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف رادفعةً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست**: اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. **نه بعارض**: که باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جهت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر**: مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب**: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)

اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. **حيي**: ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجهول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحيا واستحيا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض**: که از امر منفصل حاصل آمده.

ادغام جائز ست: در اول بجهت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولهٰذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جهت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم**: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.

عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. **کسره**: برائے آنکه در تحریک ساکن اصلست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف**: زیرا که اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند.

یا مده: ما قبل آں نحو: حابَّ وحُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دويبة وخويصة. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن **غیر مدہ واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مدہ** ودوم متحرک **وإلا نہ**. شرط ادغام ست **کہ اعلال** مزاحم نشود، نحو: **ادعوی**، ولبس نبود ای **در اسم با تحرک اول** نحو: **سبب**، وحرف اول **ہائے سکتہ** وبدل از ہمزہ **والف** ومد **غم فیہ** (بر تقدیر ادغام) نباشد ودوم **برائے الحاق** با تحرک اول. **ممتنع** ست **در نحو**: **دَدَنٍ** وبِبَدْرٍ (نحو أُومِي ماضی مجہول) **مگر تتنزل** وتتباعد (اول متجانسین زائد ست)........

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. **يمد**: أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. **غیر مدہ**: احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). **واجبست**: بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ ﴾ (آل عمران: ٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). **جائز**: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). **یا مدہ**: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حميد دهر وثوب بشير. **وإلا نہ**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی**: أصله: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. **ہائے سکتہ**: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قول مجهول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: اِی جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرکؑ افتد یامده، ودر دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل .
نحو فتنزل وفتباعد — که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج ہفت حرف ست، اقصاش مر ہمزہ وہاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذیِ آں از حنکؑ اعلی، وکاف مقارن آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذیِ آں از حنکؑ اعلی، وضاد اول یکے از دو حافۂ زبان . . . . .
(مقابل — معجمہ — معجمہ — کنارہ)

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. **در دو ہمزہ:** ای ممتنع است نزد جمہور بجہت حصول زیادت ثقل در یکؑ کلمہ چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمہ چوں: املأ إناء. (ركاز الأصول) **مخارج:** بدانکہ مخارج حروف تقریبا شانزدہ است، وتحقیقاہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکہ حرف راساکن خوانی وما قبل آں ہمزۂ وصل آری، جائیکہ آواز منتہی شود ہمان مخرجست، وجہات مخارج ہمگی چار ست. (ركاز الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجہر وہمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. **ہفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (نوادر الوصول) **اقصاش:** ای منتہایش بہ نسبت دہن وشفتین.

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکری بنہجے کہ ہمزہ مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، ودر تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویہ منقولست، ونزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف را یکے گفتہ، وابن جنی براں ایراد نمودہ کہ دریں صورت لازم می آید کہ الف دم تحریکؑ بہاء منقلب گردد نہ بہمزہ، واز خلیل منقول ست کہ الف ویاء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندارد. (رضي وغيره) **مر عین:** از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ ے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کردہ. **مر غین:** ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بحلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف کہ مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذیِ آں:** ای المجموع الأمرین، وسیبویہ گفتہ: میان وسط زبان وحنکؑ اعلی مخرج ایں حروف ست، ومہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حافۂ: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمردہ است، كذا في "الارتشاف"، وحافہ طرف ست کہ اولش مبدا آں کہ متصل اصل زبان ست وآخرش آنچہ بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون

بالکسر جمع ضرس دندان — مہملہ

مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دو ثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین

از ہر دو مقام — فوقانیہ — مہملہ — ای سر زبان — مہملہ — معجمہ — مہملہ

طرف زبان وطرف دو ثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دو ثنیۂ علیا، وفاء باطن

ای مخرج فاء — ہر دو معجمہ مثلثہ

لب زیرین وطرف دو ثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دو لب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. **تا آخر**: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحك وناب ورباعي ومثنى باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت را قواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودو ازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنک. **نون مقارن**: وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہماں مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، كذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنک وخیشوم. **طاء وتاء ودال**: ایں حروف را ذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثتها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منه)

دو ثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنیں ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہیجدہ گانہ را لسانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آیند اگر چہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دو لب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجہورہ حرفیست کہ دم از جریان بندد، ومہموسہ ضد آں ستشحثك خصفه. شدیدة: حرفے ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش (از ہمس بمعنی آواز) خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں.

متوسطة: ما بین ہر دو وِلِمَ یَرُوْعُنَا. مطبقة: آنکہ زبان را.........

دخلیست: زیراکہ في الجملة غنہ دارد، وایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکہ نون خفی اگر چہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا في بعض الشروح. مجہورہ: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگر چہ متحرک باشد؛ چراکہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باآواز تند، وقید تحرک ازاں دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطیع دادہ اند، کذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسہ بیان نکردہ؛ زیراکہ سوائے مہموسہ ہمہ مجہورہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحث" إلحاح خواہد کرد دریں مسئلہ ایں زن، کذا في "الجاربردي". کہ صوتش: ودراز نگردد اگر چہ امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. أجدك قطبت: می یابم تراکہ ترش روشدۂ، ای مجموعۂ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف ہشت گانۂ مذکوراست.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزدہ، وبریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة ہشت ورخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. وبدانکہ شدیدة راالجج ورخوة بطش ومتوسط را بجل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. ما بین ہر دو: ای میان شدیدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یروعنا: چرا می ترساند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیراکہ مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فیه.

بر حنک اعلی **منطبق** گرداند صطظض (مجموعۂ آں). و**منفتحة**: **غیر آں**. مستعلیة: **آنچہ زبان را بحنک** بر دارد صطظض خفق. **منخفضة**: **جزآں**. حروف **الذلاقة**: **کہ ہر رباعی وخماسی ازان** (لا جرم) **حرفے** (وقت تلفظ) **دارد مر بنفل**، **مصمتة**: **مقابل آں**. حروف **القلقلة**: **کہ درو باشدت** (باوجود) **ضغط بود قد طبج**. حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر** ست ولام **منحرف**.

پس بدانکہ ادغام متقاربین در مخرج یاصفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة: یعنی حروفیکہ زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**: زبان بحنک برندارد ودر زبان پست ماند، ومنسفلة ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکاز الأصول) **الذلاقة**: ای مشابہ آواز طیور باشد؛ زیرا کہ از میان ثنایا وطرف زبان برمی آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نظامي)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت برمی آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہرچہ خالی ازان بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. **مصمتة**: مصمتة آنست، کہ میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکہ مقابل حروف ذلاقة افتادہ. (رضي) **القلقلة**: ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شديدة اند وجہر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج**: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (الارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پرست گویا دو بار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک برمیگردد. **پس بدانکہ**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان کہ ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول**: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم بآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمه مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي که ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْ

ارفع بجانب فم　عین وہاء　بآنکه ارفع ست　بسوئے سین

بَحتوْداً واذْبَحَّاذه، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيَ مِشْفرٌ در متقارب، وصفيرية در

حروف

غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزه ممتنع ست. صحیح ست ....

تا صفیر باقی ماند　در متقارب

مگر بعارض: که مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا که در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سيد، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے که ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع که ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) **مگر حاء**: مدغم میشود باآنکه ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ"وَدَّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد که ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود**: زیرا که حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیاده خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو**: یعنی اگرچه قیاس آں بود که اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند؛ زیرا که حاء از عین وہمزه خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. **اذبحتودا** : أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغالۂ یک ساله را.

مگر خاء در غین: اگرچه خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجهش آنکه مخرج اینها مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلۂ حروف فم شدند؛ لهذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ خليلي. (منه)

متقارب: [نه در متماثل که آں صحیح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضیلتے که دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست که بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنه، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشي وتافیف، وآں آوازیست که از دہن بتلفظ فاء بر آید، ودر راء تکرار، كذا في "النظامي". اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکه ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکه اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکه برائے اعلال ست، نمی بیني که واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینه قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافته شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نه متقاربین، كذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا که یا سین متحرک خواہد شد که لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف**: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. **صحیح ست**: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در حاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....

(ادغام — ای در حاء وعین — مہملہ — معجمہ — برائے تماثل — ای تائے افتعال — نحو ادان در ادتان)

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذه گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: حرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ حليلي واسلخ غنمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تراست از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصفى در اصطفى، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہٰذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہمان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذكر در اذتكر.

بدال وبعکس، وزای هم بقلب دال بآں، وبعد ثاء رواکه تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ واشَّبَهَ شاذ. وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء رواکه بما بعد بدل شود فیدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخِصِّمُ وخَصِّم فتحا وکسرا، وجاء أیضا مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَّام خَصَّام........

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. **وزای ہم**: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. **بقلب دال**: نحو: ازان که در اصل اذدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفته اند ودران تردد ست؛ چه ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست که حرف صفیر دراں منقلب نگردد؛ تا صفیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب ہم نه پذیرد.

وبعد ثاء: ای تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فا کلمه ثاء باشد جائز ست که ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثثار بمعنی قصاص گرفت اثار واتار ہر دو جائز ست، وسیبویه عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفته. (شرح الأصول) **فالإدغام**: ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع واشبه**: که بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف ضوي مشفر در ثانی باول در ہر دو شده است، واثمع جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمه چوں: اعتزال. **دال**: مہمله چوں: اہتداء.

ذال: معجمه چوں: اعتذار. **شین**: معجمه چوں: انتشار. **ضاد**: معجمه چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمه چوں: انتظار.

رواکه: بدانکه تائے فوقانیه وجیم در نحو: اقتتال واجتحام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته، وثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینہا از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، وہمزۂ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَّمَ شد، وگاہے فاء یا عین کلمه را کسره دہند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. **خصم**: وبعضے ہمزه ہم باقی دارند. **یخصم**: بکسر فاو عین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو را که یکے ماضی ممیز، ودوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. **فتحا وکسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضی مفتوح الفاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرۂ فا علامت مضارع ہم کسره یابد. **مخصم**: اسم فاعل آنکه بفتح وکسر فاء چوں ماضی ومضارع آمده است بضم خاہم آید باتباع میم. **بضم الخاء**: بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع رواشد؛ زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نه میم. (رکاز الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف **شاذ، وہمچنین تائے تفعل وتفاعل** قیاس براں نباید کرد **باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال** ای لام تعریف **در حروف مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن ....** وہمچنین در لام / ادغام / وہمچنین تنوین

اِخصّام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. **اِخِصّام**: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. **شاذ**: برائے نقل حرکت تابفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود ودراں ادغام یابد. **باجتلاب ہمزۂ**: ای لیکن اینجا احتیاج باوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر وماضی**: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطہر و اثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تارا بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. **واجب ست**: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **لام ساکن**: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد: چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) **نون ساکن**: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف يرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واهر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمهٔ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ،
در وقف ووصل
ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. وحلقتا
در إي الله — فتح یاء در إي الله
البطان شاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره ....
برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:۱)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:۱٦٤)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ۹)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (یونس:٥۹)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:۱۱).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز ہمین است؛ لہٰذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وانیجا در ضمه بیان متقاربین ست نون را ترک کرده.

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:۱٤) وجز آں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف ہم. **که ساکن:** ای حرف علت که حرکت ماقبلش موافق باشد، وہمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول ناموافق بود، نحو: حیب بکر. **آلحسن:** ای جائیکه ہمزه استفهام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بحرف ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر او را اندازند لاجرم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لہٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمه شد اول مده دوم ساکن ست. **إي الله:** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، واین مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ ودوم را در **اِنْطَلْقَ** ولَمْ يَلْدَهْ **رُدَّ ولَمْ يَرُدَّ** کسرہ دریں باب **اصل** ست عدول ازاں نبود مگر برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیهم وبهم، واختیار ضمہ در واؤ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد ....

(چوں قل وبع) (ہائے سکتہ) (ای در تحریک ساکن)

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. یا نون خفیفہ: چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقير افتاد. لم أبله: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ راناافتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. در انطلق: بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم يلد بود، طلق ويلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور ومضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

رد ولم يرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ: اليوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. ومیم جمع: چوں: ضربتم وضربكم، زیراکہ اصل تم وكم تمو وكمو بود بحذف واؤ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وبهم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہورتر ست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واؤ واشعار بر واؤ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. واؤ ضمیر: واگر واؤ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، واین مثال واؤ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ ولام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" با لام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ۱، ۲) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازان ساکن اول افتادہ است باز آید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

(حواشی بین السطور: لفظی باشد یا تقدیری — اصلہ اردد — از دو ساکن — شرط — جزاء)

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی در یک کلمہ باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم کہ خااست وضمۂ لفظی را در یک کلمہ است؛ لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چہ ضمۂ ہاء اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر، كذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" با لام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصله: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحہ: بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نه رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفَلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَر ومِنْ لِحْمَر.
برائے عدم ساکنین لفظا — برائے عروض حرکت لام — خبر — مبتدا

فصل

بدانکه از جمله تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نه پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمه، ....

نه رمتا: ای اینجا باز آوردن الف که بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد: چه اگرچه ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ که ساکن اول ازان افتاده است متصل نشده، بلکه بتائے تانیث پیوسته، وآں کلمۂ جداگانه است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیه رماتا هم آمده. **قل الحق:** یعنی اینجا هم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکه حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، وآں کلمه دیگرست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکه آنچه مده است هرگاه بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست که همزه قطعی دارد مده باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مده بداں متصل شده است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت همزه بلام تعریف برده همزه را اندازند دریں هنگام جائزست که مده را باز آرند وغیر مده را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکه مده باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. **بما بعد:** ای اگر بعد آں کلمه دیگر باشد، وابوحیان تعریف آں بقطع نطق کرده، وبعضے بقطع حرکت تعریف نموده وآں بهتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. **دریں حال:** برابرست که از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے که دیگرے رانیست.

حرکت آخر: جائیکه آخر کلمه تائے نبود که در وقف هاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زید وبزید، وایں وجه در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. **روم حرکت:** [وآں آوردن حرکت ضعیف است که سامع هم براں آگاه شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکه برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفته: که جمهور بجواز آں قائل اند، هاں بریاضت بر آید.

اشمام ضمه: [وبعضے در حالات ثلاثه تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام هم جائزست وجز در ضمه نباشد، واشمام آنست که متکلم بعد حذف ضمه هر دو لب بهم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند مطلقا، یا در منصوب مجرد از تاء نه مرفوع ومجرور، وایں افصح ست. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه وکسره بیفتد ومحذوف باز آید، وبعد فتحه الف گردد چنانچه نون "إذن". تائے تانیث اسمیه نه در نحو: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زید ورأیت زیدا ومررت بزید. در منصوب: بفتحه فقط، نحو: رأیت زیدا، بخلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. مجرد از تاء: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأیت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتا واختا که تائے آں هاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. وقف عصا: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا، ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. کسره بیفتد: زیراکه مثل تنوین است. محذوف باز آید: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وانیجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالی: ﴿لَنَسْفَعًا﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، کذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینهم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقف، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) نه در نحو: ای تائے که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنیں تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک و صحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ درقِ ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزَءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر ہمزہ: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: ہذا رِدُءْ ومِنَ الْبُطِئِ، وبعضے هذا رِدِئ ومن البُطُو باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

ور أن: ای در "أَنَ" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بعد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بریک حرف ماند وجزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إلامَ وغُلامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، ودر هنا وهؤلاء ویا ربا. واؤ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم بیفتد، ودر وصل جائز ست، ....

اسم اشارۂ مکان

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفهامیہ کہ بحرف جر مثل: إلى وعلى مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظاً مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہٰذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزوست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه و لم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نہ شبہ اعراب: نحو: جاء زيد، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. یا زید: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، وہمچنیں قبل وبعد، وخمسة عشر.

ور هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، كذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتوان گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. ویا ربا: أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربه: کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بودہ است اگرچہ در بعضے صرف لفظاً باشد نہ خطاً، واگرچہ بعضے متفق علیه ست وبعضے مختلف فیه. بیفتد: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفیه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست **يغز ويرم**، و لم يغزو و لم يرمي، و **قليل ست** حذف ضمير از لم تغزو و لم ترمي **در فواصل** وقوافي. وبعضے **یائے مُرٍ** و**قاض** را **باز آرند**، و**یائے غلامي** و**یائے ساکن القاضي** و**یا قاضي**! **بیفگنند**، **بخلاف المري** ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را **مائل بیاء**، **باعث براں** بودن الف **قبل کسره** نحو: عالم، ....

جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث

يغزو ويرم: [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیراکه ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.

در فواصل: ای در اواخر آیات وقوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیراکه فواصل وقوافی محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. **قاض**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجهت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکه وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.

یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیراکه در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنا بر فرق نیست، وہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیراکه تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیراکه عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکه لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.

باعث براں: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجهت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرۂ غیر اصلی بر راء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکه در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکه باز نمے آید چوں: ماد ومواد. وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، كذا في "شص" و"ف" و"ج" وغيره.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو باسکون اول نحو: کتاب و وجدان. چوں الف از واؤ بود کسرۂ غیر راء

در اماله — مثال فاصل یک حرف — درخت خاردار

اثر نکند، یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان و رأیت زیدا، یا بدل از یاء یا واؤ

بودن الف — بسکون یا نام قبیله — باماده فتحه دال

مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالۂ سابق،

نحو: رأیت عماداً، یالاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضُّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف باوصل ....

الضحی: ۱

بعد کسرہ إلخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرۂ بعید در کلمہ باشد چوں: جلبلاب اماله اش از یک کسرۂ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف**: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکہ الف قبل خود کسرہ برندارد. **یا دو**: واگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أکلت عنباً اماله جائز نیست. **باسکون اول**: زیراکہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکہ ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سہ حرف است واول ہاء چوں درھمان امالۂ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واؤ بود**: ای مبدل از واؤ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالۂ جائز بود برائے کسرہ. **کسرۂ غیر راء إلخ**: قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار اماله کنند؛ زیراکہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف ببالہ ومن مالہ؛ زیراکہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، وسیبویہ گفتہ: امالۂ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال**: دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کردہ اند. **شیبان**: بکسرہ وامالۂ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. **یائے مفتوح**: [برابر ست کہ کلمۂ یا اصل کلمہ الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمۂ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکہ الفش در کلمۂ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکہ الفش در ہمیں کلمۂ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز اماله اش تصریح کردہ. **دعا**: کہ الفش در دعي ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حبلی**: کہ الفش در تثنیہ یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالۂ اول. (منہ)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ رائے غیر مکسور مفتوح باشد یا مضموم **متصل الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست وبعد مانع مانع ست نحو: صارف. ورواست امالۂ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،** ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سابخ ونابض، ودو حرف مثل: مناقیخ ومناشیط. **مانع امالہ:** زیراکہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودو در صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ:** یعنی اینہم مانع امالہ است؛ زیراکہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگرچہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیراکہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر امالہ آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیراکہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیراکہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضرَرِ و المحاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا در إما لا روا نبود. وتثنیه یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمه؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واؤ بود واؤ شود کثالث أصلي لم یُمَل، وگرنه یاء گردد، وہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، واگر نہ واؤ شود وجوبا اگر از الف تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع که دلالت کند بر زیاده بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: که بواؤ یا یاء ونون ست، ....

(لازم؛ مفرد؛ ای بدل از واؤ، چوں عصا وعصوان؛ اماله کرده نشود؛ ما قبل مضموم، ما قبل مکسور)

رحمه: مثال آنکه فتحه بر غیر مستعلیه باشد. حقه: درج مثال آنکه فتح بر مستعلیه بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: ایں سه حروف در جواز اماله مستثنی است؛ زیرا که بجائے جمله وفعل مے آید، پس اماله کرده شود، می گوئی بلی در جواب أضربت"؟ دو شے: حقیقة باشد یا مجازا چوں: زیدین که مفرد را بتاویل مسمّٰی بزید تثنیه آوردند، وہمچنین أبوین وقمرین به تغلیب. لم یُمَل: چوں إلی ہرگاه اسم بود تثنیه آں إلوان بود.
وگرنه: چوں مصطفیان در مصطفی که الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی که الفش بدل از یاء ست، وبلیان در بلی وقتے که علم بود که الفش اگرچه اصل است، لیکن ممال ست ای اماله کرده شد. (منه) ممدوده: ای نه زائد نه بدل از چیزے.
ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیه قراء، وابو علی قلب آں بواؤ از عرب حکایت کرده.
وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزۂ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزه بدل کردند، ونزد بعضے ہمین ہمزه زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواؤ بدل کردند جہت آنکه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول)
وإلا: ای اگر اصلی نبود ونه بدل از الف تانیث، بلکه یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.
جوازا: ای قلب آں بواؤ جائز است؛ زیرا که ایں ہمزه بعینہ اصل نیست، پس مشابه حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چرا که یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمده، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)
جمع: واو آنست که در مفردش تغیرے شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.
صحیح: که واحد دراں صحیح بود. بواؤ: غالبا برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر قلّت را، ومکسر دو قسم ست، قلیل: که دلالت کند بر سه تا ده، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود نه اجوف، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسوّمش

یعنی مؤنث سماعی بود — بالفتح — نه صفت

مده بود، ودر رِجْلٌ وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة وجز آں نیز آید،

بالکسر پا جمعه أرجل — بالضم جمعه أصنع

ومثل: أقوس وأعيُن شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجْز

بفتحتین شتر — بالضم حیض وطہر — بالفتح

وعنق وعَدُوٌّ، وجمع عنب وإبل اسما وشریف ومیت صفة، ودر فرد ورُطَب وجاهل.....

بضمتین گردن — بوزن فعول بالفتح دشمن — بکسرتین — وصفت — ای فعیل بمعنی فاعل فعیل — نه اسم — نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمه افراد مقصود باشد.] یعنی از سه تا ده بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیاده ہم بود. وابن خروف گفته: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سه تا ده:** رضی گفته: ہر گاه اسمے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نه اجوف:** چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب که صفت است، وبخلاف قول که اجوف است. **مده بود:** چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغاله ماده، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے که بریں اوزان بود. **زمن:** بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع:** بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط:** بضمتین کاریکه در وے از حد گزرانیده باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع:** بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. **نعمة:** بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **أكمة:** بفتحات پشته، جمعه: آکم.

جز آں: چوں: أنمر در نمر، وأركب در راکب، وآدر در جمع دار. **شاذ:** زیرا که ہر دو اجوف ست وضمه بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواه یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا **صفت** نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنیں جائے که در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمه امثله اسم ست سوائے عدد، ومثالہائے صفت چوں: حر و بکر وبطل ونکد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ:** بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز:** بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد إلخ:** ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین که فاء کلمه اش ہمزه یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب:** بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجزآں نیزآید. أفعلة جمع اسم چار حرفی کہ مذکرست وسومش مده، ومانند حبیب ودر

بفتح بزدل — بفتح ہمزہ وکسر عین — بر سبیل اطراد

نجد وقن وجزآں نیزآید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر کہ دلالت کند

بالضم جمعہ غلمة — جمع آں أحلة — بالکسر چوں نعمة

بر یازده وبیش، وزنش بسیار ست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ

بروزن فعیلة — بالفتح — بالضم چوں قفل

وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأَسَدٌ وبَدِنَةٌ وجزآں نیز آید. فُعُلٌ جمع فَعال وفِعال نہ

بروزن عنق — بروزن فَعِل بفتحتین شِیر

مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جزآں نیزآید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالكسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وكاثبة وأكثاب، وإدام بالكسر وآدم وجزآں. **سومش:** چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذوية جمع "ذاو" ويا "ذوي" شاذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعيل، وأمسلة جمعہ مسیل بروزن فعیل ست از مسل نہ از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** برفعل بالكسر بمعنی بنده. **جزآں:** چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتية، ولوا بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وألوية، وعيّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیرآں. **نیزآید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد:** بفتحتين جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعہ: غزلة. **بر یازده:** ونزد بعضے آنکہ از سہ تا غیر متناہی دلالت کند. **بسیارست:** وغالب دراں ہمیں سی وشش وزن ست کہ مذکور میشود. **أحمر وحمراء:** ای صفتے کہ بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار:** بروزن فعال بالفتح ست. **خوارة:** جمع ہر دو خور وخورة.

فلك: بروزن قفل مفرد، وجمع ہم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. **بدنة:** بروزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی کہ بمکہ معظمہ قربان کنند. **وجزآں:** بحسب سماع چوں: غزل بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیرآں. **جمع فعال:** بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نہ مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع درفعال وصفی ہم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعيل وفعول: ای لفظیکہ بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکہ بمعنی مفعول نباشد چوں: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب کہ بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعیل صفت مطرد نیست، وہمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفتہ اند: کثیرست نہ مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
سماعا بفتحتین میانهٔ سال بروزن صرد

وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤیا وحلیة وعدو وعجایة ونفساء نیز آید. فِعَل جمع
قیدم بساست بالکسر زیور

بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد

نبود، ودر سَیّد وبر وخبیث نیز آید. فعلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
سماعا بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین سماعا

وعُریان وعدو وهادر نیز آید. فعَلَةٌ در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه بالضم

خشن: بفتح اول وکسر دوم درشت. **قراد**: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. **سفینة**: بروزن فعیلة بفتح اول وکسر ثاني. **جزآں**: چوں: بدع بالکسر، وأذن بضمتین، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتین، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنٍ بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بروزن فعیل شاذ ست، واصل ثُنٍ ثُنُيٌ بروزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بکسره بدل کردند ویاء راساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "أصول" گفته که نوبة در ویاء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤیا آنچه در خواب دیده شود. **برقة**: بالضم زمین سنگ وگل وریگ. **عجایة**: بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. **نفساء**: بضم نون وفتح فاء زچه. **فِعَل**: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بروزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: صیغة، واسمیکه بروزن فعلی است نحو: فکری وذکری. (منه) **تارة**: بروزن فعلة بفتحتین، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتین چوں: ناب ونیب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل**: چوں: حافظ حفظة، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاہی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. **ناقص**: احتراز ست از رامي. **بر**: بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبیث: بروزن فعیل، جمعه: خبثة. **صفت عاقل**: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، دراصل قضیة وغزوة بود. **غوي**: بروزن فعیل، جمعه: غواي.

عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. **جار**: همسایه بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. **علج**: بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. **هادر**: که صفت ست بروزن فاعل. **جزآں**: چوں: کتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ** جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر **أعزل** و**سخل** ونفساء **نیز آید**. فُعَّال جمع فاعل
مطردا بضم فاء وتشدید عین جمع نفس

صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید**. فعال **جمع** فَعْل **نه سَیْل** و**اسمی بر جَمَل که مضاعف**
بروزن کتاب جمعه نفاس جمعه سخال چوں صادة وصداد

واجوف نبود، وقَصْعة و**رَقَبة** و**اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است**، و**جمع حَذِر** وجواد
بالفتح کاسه جمع قصاع

و**هِجان** وفاعل وفَیْعل و**فَعِیل** و**فَعِیلة** وفَعْلی **فَعْلان** و**فَعَلان فعلانة** وفعلان فُعْلانة
بکسرہا چوں تاجر وتجار چوں جید وجیاد بالضم چوں خمصان وخمصانة

و**بَطْحاء** و**عشراء صفة**، ودر قدح وخُفٌّ و**سَبُعٌ** و**رُبَع** ....
بالکسر تیر ناتمام بالضم موزه

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراکعة.

در أعزل: [بروزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، وی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمه فائے ایں جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل**: بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید**: سماعا، وہمچنیں در عوب بتحریک وبقرة بتحریک. **نه سیل**: یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل**: ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت بریں وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص ہم نبود، وآنچه ازیں ہمه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة**: بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.

جمع حذر: ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد**: بفتح ودر ینجا فرق میان منفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع در ویکیست لیکن کسرهٔ مفرد چوں: کتاب وکسرهٔ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث در ویکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة**: چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواہد بود نه قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلی فعلان**: ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء**: بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء**: بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع**: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة و**فَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** و**حَسَن** وعَيْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجز**

بالکسر گرگ

آں **نیز** آید. فُعُوْل **جمع اسمی نہ اجوف واوی** کہ بر فلس و**حِمل** و**قُرء** و**ذَکَر** وبدرة،

بروزن دخول بیائے مجہول بالفتح بالکسر

صفتے بر قاعد وظریف ودر نمر وضِلع و**حُجزَة** وعَنَاق اسما، و**کهل** صفةً **وجزآں نیز** آید،

جمعه عنوق

وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ**. فُعْلان **جمع فعیل** و**جمع** فاعل و**أفعَل** وشجاع صفة، ....

جمع فوج جمع ساق کغفران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصیل:** بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہرگاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعیلة بر وزن فعلة زن تام الخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہرگاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جزآں:** چوں: فعل وفعلة بکسر تین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وکر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: حف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمدہ است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، وثئي کہ اصل آں ثؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **کهل:** بالفتح پیر جمعه کهول.

جزآں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالکسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وایںجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤ ست خصوصا ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہٰذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذکورة. (رکاز الأصول) **جمع فعیل:** در اسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند نحو: أبیض بیضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر **بطن** و**جمل** و**ذئب** و**حاجز** و**زقاق**، وجز آں نیز آید. فِعْلان جمع **شجاع**، واسمی بر

سماعا بالفتح جمعه بطنان بالكسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجزان كرضوان

صرد ونحو: **تاج** وعُوْد، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر **ضیف** و**خرب** و**صنو** و**فاعل** وفَعول

بالفتح جمعه ضيفان بفتحتين جمعه خربان نحو حائط وحيطان

و**غزال** و**صوار** و**ظلیم**، وجز آں نیز آید. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر

بالفتح جمعه غزلان

مریض وفاعل و**فیعل** وأفعل وفعلان وجز آں نیز آید. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط.

بالفتح بمعنى كريم چوں هالك جمعه هلكى چوں أحمق چوں كسلان وكسلى بروزن ذكرى بفتحتين كيك

فعلاء جمع فاعل و**فعیل** وجبان وشجاع **که صفت عاقلند** ودر سمح و**أسیر** وودودٌ و**خَلِیْفَة**

چوں شاعر وشعراء بالفتح بالضم مذكر بالفتح بمعنى كريم بالفتح

وجز آں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه ہر دواجوف باشند، جمع ہر دوتیجان وعیدان. **فعیل**: چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی ہمتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر مادۀ گاؤ، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جز آں**: چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجز آں. **فعلی**: بالفتح والقصر بر وزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جز آں**: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظرابی می آید. **ظربان**: بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای ہر چہار وزن، ہمچنیں از "أصول" فہمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُوْداء در جواد وسرواء در سیري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواؤ. (شرح الأصول) **أسیر**: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعیل که صفت عاقل ست، وناقص یا مضاعف، ودر صدیق وبیِّن وجزآں نیز آید.
مطردا — دوست — چوں شدید جمعه اشداء — چوں غنی جمع أغنياء — سماعا

فَعَالیٰ جمع اسمی بر فعلاء وفعلیٰ وصفتے بر فَعْلیٰ که مذکر ندارد، وفُعْلیٰ نه أنثی أفعل وفعلان
مطردا — بالفتح والقصر

فعلیٰ، ودر وَجِع ویتیم وأَیِمٌ وطاهر وعذراء ومَهْرِي وجزآں نیز آید. فُعَالیٰ در فعیل بمعنی
بے پدرجمعه يتامى — جمعه طهارى — سماعا

معفول وفعلان فَعْلیٰ. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلی وفِعلی اسماً، وفَعْلی فَعْلان ومَهْرِيٌّ.
بالفتح چوں عطشی وعطشان

در صدیق: ای فعیل که ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق. بین: بر وزن سید بمعنی ظاهر.

جزآں: چوں: خلب بالکسر، وصلف بفتح صاد وکسر لام، وبین بر وزن سید. نیز آید: چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصديقة مؤنث، وتقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحاری، ہر دو الف حذف کردند والف تانیث آوردند، وگویند: اول جمع آں صحاريّ کردند بکسر راء ویائے مشدد که بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتحه بر راء گذاشتند ویائے دوم را بالف بدل کردند. (شرح الأصول) فعلی: [چوں: حرمی گوسپندے که نر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوی وذفری وسعدی. نه أنثی أفعل: أي فعلی بالضم که مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خنائی.

فعلان فعلی: أي فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکری، جمعه: سکاری. أیم: زن بے شوہر، جمعه: أيامى.

عذراء: ایں بر مذهب ابن مالک ست، ودر "أصول" در زمرهٔ اطراد گفته. (ركاز الأصول)

مهري: أي فعل بالفتح که آخرش یائے نسبت باشد، گویند: جمل مهري منسوب بمهرہ بن حیدان، جمع آں مهاري بحذف یائے مشدده وآوردن الف تانیث مقصوره. جزآں: چوں: قدم بفتحتین وإلية بالكسر، وأحمق وفلو بالكسر وغیر آں.

فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسير وأساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قديم وقدامی.

فعلان فعلی: فعلان بالفتح که مؤنث آں فعلی بود چوں: سکران وسکری، جمعه: سکاری.

فعالي: بفتح فاء وکسر لام وسکون یاء. فعلاء: بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحاری، یا صفت، مثل: عذراء وعذاری، ہمزه را حذف کرده الف را بجهت کسرهٔ ما قبل که در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاري بتشدید یاء جمع کرده یک را برائے تخفیف افگندند. (شرح الأصول)

فعلی: چوں: دعوی ودعاوی، ودر "كافي" گفته: بیاء مردود ست.

فعلی: [بالکسر، نحو: ذفری وذفاری.] اسما، وہمچنین فعلی بالضم، اسم باشد نحو: سُعدی، یا صفت مثل: حبلی.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة وحنبطیٰ وعَدَوْلیٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقَهوباة، ودر أهل ولَيْلَة وعشرين. فَعَاليّ جمع ثلاثی که ساکن العين بود ودر آخرش یائے زائدہ مشدد وعلباء وقوباء وحولایا، ودر صحراء وعذراء وإنسان وظربان. فعائل جمع فعيلة ونحو: عجوزٌ وجمع حَمامَةٌ ورسالة وذوابة وسفينة وحمولة وشَمْأَل وجرائض وقَرِيثاء وحبارى وحَزابِيَة اسما، ودر أقيل وذنوب وضرة وحرة وجزآں نيز آيد.

(بالكسر غول جمعه سعالي — جمعه أناسي جمعه ظرابي — مطرد — اى فعول صفت مؤنث — بالكسر جمعه رسائل — بالفتح باوشمال — بالضم طائرے جمع حبارى)

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وكسر لام وتشديد ياء، جمعه: سراري. حبنطی: [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] دريں ہر چہار اگر زائدہ اول راحذف كنند جمع بر وزن فعالي آيد، واگر ثاني راافگنند حبائط وقلانس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالك گفته: دريہنا جز فعالي بكسر لام فعالى وبفتح آں درست نيست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پيكان سه شاخ. ودر أهل: اى سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، وميتوان گفت: كه ليالي جمع ليلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وكسر لام وتشديد ياء.

که ساکن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آيد چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائدہ مشدد: نہ برائے نسبت چوں: كرسي، جمعه: كراسي، وگاہے در منسوب ہم آيد چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخير راافگنند ودوم رابرائے كسرۂ ما قبل بدل از ياء كرده درياء ادغام كردند. ودر صحراء: يعنى در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد يا صفت، وہمچنيں در إنسان وظربان سماعى است، وايں مذہب ابن مالك ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل كرده. عذراء: بالفتح دوشيزه، جمع آں عذارى. جمع فعيلة: بشرطيكه بمعنى مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، يا صفت نحو: كريمة وكرائم. حمامة: بفتح كبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گيسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة ايں راشامل است. جرائض: بضم اول وكسر ہمزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مہملہ وزائے معجمہ وكسر بائے موحده وتخفيف ياء درشت كوتاه، جمعه: حزائب اگر زائدہ ثاني حذف كنند، واگر الف دور كنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر كوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، اى وزن فعول بالفتح صفت مذكر. ضرة: بالفتح زنيكه بر زن ديگر آيد وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنى مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالكسر بمعنى چپ، وعقاب بالضم وغير آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، ودر غیر آں** نیز
بفتح فاء وکسر عین　　چوں طوالق و طوالق
آید. **أفاعل جمع** مثل **أجدل** وأصبع، **ودر رهط** شاذ ست. وأفاعيل **جمع إقليم وأقوال**، ودر
مطردا
باطلٌ وحديث وعروض شاذ ست. **وتفاعل** مثل: **تنصب** وتجربة. وتفاعيل **مثل: تمثال**
جمعه أباطيل　جمعه أحاديث　جمعه أعاريض　برائے فقدان شرط　بالفتح وکسر راء　بفتح تاء وکسر عین　مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودر مطفل** نیز آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون** نیز
بفتح میم وکسر عین　بفتح میم ومد عین　جمعه مواعید　سماعا
آید، **ودر موسر** ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.
فاعلاء: بمد وکسر عین بشر طیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: كاتبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وہمچنین طاحونة ودخان وجز آں.
أفاعل: بفتح ہمزہ وکسرۂ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، ہر حرکتے که بر ہمزہ وعین بود، لیکن اسم بودن شرطست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت ہمزہ در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل ہم دریں حکم داخل ست چوں: أكبر وأكابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.
جمع إقليم: [جمعه: أقاليم، وہمچنین أقنوم وأقانيم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں ہمزہ زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاويل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: تركيب وتراكيب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.
در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشر طیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانيد، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وہمچنین قاعدۂ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده؛ لہٰذا جدا نمود.
در موسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن مثل: بلغن. وفعالين مثل: سلطان. وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں، ودر خماسی بحذف خامس آید. وفعاليل مثل: قرطاس وملحق بآں. فعاللة وأفاعلة ومانند آں جمع اسم منسوب یا اعجمی. وگاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، وجمع را جمع کنند چوں: أكالب وجمائل وبيوتات.

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے مجرد از تاء که علم ست ....

احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. فعالل: بفتح فاء وکسر لام اول.
جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چوں: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بروزن فواعل یا فعاول یا فعاعل آید.
بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفته اند بحذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. ملحق بآں: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.
مانند آں: ای صیغه منتهی الجموع که تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت وبودن اینها بروزنیکه دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. نساء: بالکسر جمع امرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومناخذ جمع خلذ بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں هنگام اطلاق آں بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر "تسهیل" گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعیل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویه ومعظم نحویان مقصور بر سماعتست. (شرح الأصول) أكالب: جمع أکلب که جمع کلب ست.
جمائل: جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست. وبيوتات: [ازینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر "شرح الأصول" گفته، مثل: کلابات ورجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواؤ ونون هم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتین جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکه الف تانیث ست چوں: سلمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد که دراں تاء عوض محذوف ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ أفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک. وبیفتد در الف مقصورہ وہمزۂ تانیث واوٗ شود، وأما سنون در سنة وقلون بالضم والکسر در قلة وثبون در ثبة وأهلون در أهل ومانند آں بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء برائے علم مؤنث ولفظے کہ درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء أفعل، ونہ فعلی فعلان. ولفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع مکسر نیامدہ باشد تائے تانیث درو بیفگنی، ....

(بکسر سین؛ بالضم؛ کسلان)

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. عاقل: احتراز ست از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. نہ افعل فعلاء: چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگویند. نہ فعلان فعلی: چوں: سکران وسکری، پس سکرانون نگویند. نہ صفت مشترک: چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصورہ: برائے اجتماع ساکنین، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واوٗ شود: چوں: حمراوون در حمراء علم مذکر. سنة: أصله: سنوة یا سنہة بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلوة غوکۂ چوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبوة یا ثبیة بمعنی گروہ. مانند آں: چوں: فیون درفیة، وغصون درغصة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطرد ست، برابر ست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سلمة وهند، یا الف ممدودہ ومقصورہ، نحو: أسماء ولیلی. درو تانیث ست: الف مقصورہ یا ممدودہ، خواہ تائے ملفوظہ یا مقدرہ. اسم بود: چوں: بشری وصحراء وظلمة وأرض. یا صفت: چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نہ فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیرا کہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواوٗ ونون است، ومذکر اینہا بواوٗ ونون جمع نکردہ شد چنانکہ دانستی، وابن کیسان جائز داشتہ، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمدہ: لیس في الخضراوات صدقة.

لفظی مذکر الخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچہ آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مر او را الخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیر ش نیامدہ باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکسیرش جوالیق آمدہ، وبوانات در جمع بِوان بالکسر با آنکہ بُون بالضم در تکسیرش آمدہ نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث الخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنی بدانی، وعین ثمرۃ نہ اجوف فتحہ یابد، وھذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، وعین کسرۃ فتحہ وکسرہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص واوی واجوفش سکون وفتحہ، وعین حجرۃ فتحہ وضمہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص یائی واجوفش سکون وفتحہ، اما صفت ومضاعف ہر سہ بر سکون ست فقط. وفعل کفعلۃ. ودر معنی جمع بود آنچہ می آید بلحوق تاء بآخر مفردش چوں: کمأۃ، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، ....

(بالکسر — برائے خفت وفرق — یعنی فعلۃ مثلثۃ الفاء — چوں کلیۃ — وایں طور بسیار ست)

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. نہ اجوف: چوں: جوزۃ وبیضۃ کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. فتحہ یابد: چوں: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جَوَزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. فتحہ وکسرہ: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ. اجوفش: [ضمیر شین راجع بفعلۃ بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمۃ، یا یائی نحو: بیعۃ، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. سکون نیز خوانند: برعایت اصل وخفت آں. اجوفش: ضمیر برائے فعلۃ بالضم چوں: دولۃ.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ وبر ما قبل آں. صفت: چوں: صعبۃ بالفتح، وعجلۃ بالکسر، وحلوۃ بالضم. مضاعف: نحو: مدۃ بالفتح، وعدۃ بالکسر، ومدۃ بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیراکہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) کفعلۃ: بہ تثلیث فاء، مثل فعلۃ ست در ہمہ امور مذکور، پس براں قیاس کن.

ودر معنی جمع: ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. کمأۃ: اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. تمر: بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرۃ گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدۃ.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رَكْب وخدَم وظَرِب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبيد وتَوْأم وقصباء
بفتحتین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
ومشيُوْخاء وصحابة وجزآں.
بالفتح اسم جمع صاحب

و **تصغیر:**

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر
در کمیت نحو دریهمات
معرب بر پنج وزن می آید، ....

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها ہمہ اسمائے جمعست، چنانکہ سہ قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از ہر وزنے دریجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چہ فعل بالفتح مثلا چنانکہ در فاعل آمدہ ہمچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر نائحة وحوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجز آں، وہمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. عَبُد: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. رجلة: بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.

جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. توأم: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے کہ با دیگر متولد شود. قصباء: بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. مشیوخاء: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.

جزآں: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکہ فرق میان اسم جمع وجنس آنکہ اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفتہ شود، واز واحد بتاء خواہ یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس کہ اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راہ یافتہ، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفتہ شود وضعا، ومیانہ آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از ہر دو بصیغہا ممتاز ست کہ اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں ہر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وہمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکہ تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. لفظ: اسم نگفت؛ زیراکہ گاہے تصغیر فعل کنند اگر چہ شاذ ست نحو: ما أحيسنه. تادلالت کند: برابر ست کہ محل تحقیر مجہول باشد چنانکہ در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود کہ چہ چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکہ در صفت نحو: عویلم؛ چہ ظاہر ست کہ متعلق بہ تحقیر علم ست.

حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. برائے تعظیم: چوں: دويهة أي داهية عظيمة، وگویند: آں فی نفسہ عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. ترحم: نحو: یا بني، وآنہم از تصغیر کیفی ست. معرب: احتراز است از مبنی کہ حکمش خواہد آمد.

ای وزن صوری نه صرفی: سه حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل** (در رجل مفرد) و**طلیحة** و**حبیلی** و رجیلان و**زییدون** و**هنیدات** و بُصَیری (در بصري منسوب) و**بعیلبك** و**خمیسة عشر** و**عبید الله**، **وثلاثی مزید، ورباعی وخماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود** بر فعیلل آید چوں: **مضیرب** و جعیفر (در جعفر رباعی) و**سفیرج**، **واگر بود** فعیلیل چوں: **مضیریب وقریطیس وخدیریس،** ....

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی با اصلی وزائد بازائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہٰذا مے بینی کہ مغزی وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی:** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زییدون:** ای در مجموع بواؤ ونون. **هنیدات:** در هندات جمع بالف وتاء. **بعیلبك:** در بعلبك مرکب منع صرف. **خمیسة عشر:** در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبید الله:** در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفیخر وعضیرف در قنفخر وعضرفوط. **مدہ نبود:** قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. **سفیرج:** تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس:** در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، **چوں**: سفیرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکه از دو زائد ثلاثی **جز مدہ** رابع **یکے را** کہ **عمدہ نبود** بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:
هر کدام باشد
مطیلق در **منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، و**رواست** مطیلیق
بتعویض یاء از **محذوف**، واز سہ زائدہ غیر عمدہ را **حذف کنند** مگر مدہ مذکور یاء گردد چوں:
در ثلاثی ای همه را که مخل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ....

سکران: [ای آنکه الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچہ اینجا ہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.
أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. اخفش: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.
بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضي) جز مدہ: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: وہر دو را حذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.
عمدہ نبود: واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. منطلق: پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. قلینسة: بروزن فعیللة بحذف واؤ وابقائے نون.
قلیسیة: بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. قلنسوة: نون وواؤ براں زائد است وہیچ عمدہ نیست.
سلیطین: کہ مدہ آں بیا بدل شد. حذف کنند: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.
مقیعس: نون ویک سین را حذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وبمنزلہ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بمحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.
مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.
حریجیم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: **بعیثیر** در **مبعثر**، مگر در
بیائے مجہول — بر وزن فعیلل
نحو: سکران وأجمال **وحمراء وقرفصاء** که سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع **بیفتد** چوں: حجیجب و **حُوَیْلِيٌّ** در **جحجبیٰ** و **حَوْلاَیَا**. **ودر**
خامس باشد یا زیادہ — بر وزن فعیلل
حَبَنْطیٰ حُبَیْنِط وحبیط آید. **ودر أعلیٰ** أُعَیْلیٰ وأُعَیْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: **مریئة**، . .
کہ الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **مبعثر**: بدانکہ حریجیم در احرنجام اینجا باید، ووقوع آں سابقاً از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا في "الشرح"؛ زیراکہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

ورنحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منہ) **حمراء إلخ**: کہ الف تانیث دارد، ایں ہر سہ را مدہ رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف وفاء وبصاد مہملۃ نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد**: از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہٰذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بك در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبي: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. **حولایا**: نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [ازینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. **حبینط**: بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداختہ شود. **حبیط**: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامي) **ودر أعلی**: ہرگاہ الف "أعلی" جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئة: بر وزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در ثلاثی ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **وایں را تصغیر** ترخیم نامند. وباز آید **محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَیْذٌ** (بروزن فعیل) ووُعَیدٌ وبُنَيٌّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، وتائے **مقدرہ** در مؤنثے کہ **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منہ** بزوال علت ابدال چنانکہ **در جمع تکسیر** نحو: مُوَازِين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد در عيد گويند**؛ تا (ای بسبب آں) ملتبس نشود بأعواد (در جمع تکسیر) وعويد (در تصغیر) در عود (بالضم) **الف ثانیہ**........................

در ثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعيفران در زعفران. **بیفگنند**: عمدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، وانجا مدہ عوض محذوف نیارند. **مصرف**: اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر**: وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه درإبراهيم، وسُمَيْع درإسماعيل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیرا کہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم بر اقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ**: برد نون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعيد برد واؤ کہ فاء ست، وبني وبنية برد واؤ کہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. **وتائے مقدرہ**: یعنی باز آید اگرچہ زائد ست؛ زیرا کہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزو دوم مرکب منضم شدہ است. **ثلاثی بود**: یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں بر سہ حرف ماند. **هنيدة**: در ہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة**: در عناق بزغالہ مادہ، وآں اگرچہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. **مبدل منہ**: ای باز آید حرف مبدل منہ. **در جمع تکسیر**: ہم بازے آید نحو: موازين. **مويزين**: در تصغیر ميزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنین در قائم قؤيم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان بر اں اتفاق دارند. **واعياد وعييد**: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: کہ در اصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. **الف ثانیہ**: زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجہول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نييب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافہم.

واوٗ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَیِّر ودُلَي وأُسَیِّد، وقلّ أُسیود، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعَیّة در عطاء ومعاویة وأُحَيّ در أحوى، ونزد عیسی منصرف شود بتغییر وزن، ونزد أبوعمرو أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ بود، ونزد بعضے أُحَيْوٍ وأُحَيْوِيَ، وبعضے أُحَيْوِيْ وأُحَيْوِيَ، ودر جمع کثیر تصغیر نشود .... مرد سیاہ مو

واوٗ شود: زیرا کہ الف حرکت را بر نتابد وواوٗ مناسب ضمہ است. کیاء ضیراب: کہ آنہم واوٗ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. یاء گردد: ویاء در یائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقال تصغیرہ مقیل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیرہ عجیز أصلہ: عجیوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصلہ: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصلہ: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصلہ: أسیود. (شرح الأصول) حمیر: بر وزن فعیلل در تصغیر حمار. دلي: بر وزن فعیل در دلو. قلّ أسیود: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أساود، ومکسر نحو: أسود. عطاء: أصلہ: إعطاو، وواوٗ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواوٗ مبدل منہ باز آمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. معاویة: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معیویة گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر را افگندند.

أحي: أصلہ: أحیوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. نزد عیسی: وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیرا کہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، ودر خیر وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) بتغییر وزن: فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أحیي: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. أحیو: یعنی در رفع وجر واوٗ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسیود، وواوٗ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منہ)

أحیوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیرا کہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیرا کہ تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا کہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیان اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنرا که مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان** و**دور** و**عبادید**، یا جمع قلّت مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات**
وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، و**ذیان** وتیان،
درذا درتا درذان درتان
وأولَیَّاء وأُولَیَّا والَّذَیَّا والَّتیَا، واللَّذَیَّان واللَّتَیَّان، والَّذیُّون والَّتَیَّات **درالذین واللاتي**،
دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواوٴ ونون، یا بالف وتاء. غلمان: آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواوٴ ونون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واوٴست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواوٴ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رونمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: درغلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. غیر: و"غیر" اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر"أصول" گفته: زیرا که مغایرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیرا که غیر متمکن قاصر ست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغایرت ہچو مماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا که ہنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. جائز نبود: وہمچنیں اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا للبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اورا نوشت که ازیں قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمهٔ دیگرست؛ لهذا الف قبل آں آمد، وہمچنیں ہمزهٔ اولیاء ونون الذیون.

در الذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لهذا الف را واوٴ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللاتي: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا که التیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة و**أغيلمة** و**أصيبية** **شاذ**.

و**نسبت**:

اى الحاق یائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي ویائے مشدد **برائے مبالغہ** نحو: أَحْمَرِيٌّ وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف **لاحق نشود مگر آنکہ** علم شوند، **پس بیفتد** در **تائے تانیث** چوں: رجل **كوفي** وامرأة كوفية، و**دو زیادتی** تثنیة ....

(چوں إنسانية وعالمية)

أغيلمة: در غلمة وقیاس غلية بود. **أصيبية**: در صبية وقیاس صُبَيّة بود. **شاذ**: زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان راز نسیان مشتق دادند أینسیان نزد او قیاس ست، ودر "جاربردي" ست: کہ قیاس عشیشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیادت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغیر أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعیل بر أفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. **بآخر کلمہ**: زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست کہ منسوب را از آل منسوب الیہ گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) **بمدلول آں**: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) **برائے مبالغہ**: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) **مگر آنکہ**: چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية. **تائے تانیث**: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. **كوفي**: در منسوب بکوفہ.

دو زیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را با واحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزیدان وزیدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيدينيا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرضي بسکون راء در أرضين بفتح راء مؤید وجہ دوم ست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در کرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. ای بیفتد
ورواست در و مَرْمَوِيّ، وواؤ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم کہ نہ تصغیر مُهَوِّم ست؛ زیرا کہ در و مهيّميٌّ گویند، ای بیفتد
ویائے اول در فعیل وفعیلة وفُعَیْل کہ ناقصند ودوم واؤ شود وعین فتحہ یابد مثل: غنوي وقُصَوِي، برائے خفت در غني وغنية

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. شبہ آں: چوں: اثنین وعشرین نسبت بآں اثني وعشري.
مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.
معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. قنسري: منسوب بقنسرین نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدد: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.
دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسي: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. شافعي: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتي: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. بخاتي: نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضربي: در نسبت بضرب ہرگاہ علم باشد.
یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)
صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نكيلي در نکیل بر وزن فعیلي. مهوم: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". مهيمي گویند: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چہ ہرگاہ مہوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهیوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)
یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.
واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. قصوي: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، **وواوٗ ويائے** فعولة وفعيلة **كه نه مضاعف اند ونه اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ**
وعين فتحه يابد — چوں قوولة وطويلة

وحَنَفِيٌّ، ومبرد **در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد**، ويائے فعَيلة **غير مضاعف**، مثل: جهني وأموي **كسره ميانه**
يعني فعولى معتل — بيفتد — بضم فاء وفتح عين — درجهينه نام قبيلة — درأمية نام قبيلة

سه حرفي فتحه گردد، مثل: نمري وشقري. ودر إبل روا كه **بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء**
درنمر پلنگ — درشقرة لاله زار — درثلاثي بكسرتين — مقدر باشد ياظاهر

بود واوٗ شود وبعد فتحه گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ **وطوَوِيٌّ، ورابع بيفتد ياواوٗ شود وبعد فتحه گردد**
درحي بتشديد ياء

نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ، **وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف**..................
بنابر قول اول — بنابر رائے ثاني — برائے طول بناء

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوٗ ويائے: افتادن هر دو بجهت فرق ميان ذو التاء وغير آں، وخاص بذو التاء شد؛ زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واوٗ وياء هم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) **نه مضاعف اند**: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مي گردد؛ چه اگر در شديد شددي بي ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگرادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. **حنفي**: در حنيفة نام قبيله از عرب. **در عدوة**: اى در مطلق فعولة واوٗ نينداز د، گويد: ضمه با يائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، همچنين واوٗ هم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. **غير مضاعف**: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفي معتل گردد؛ زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. **فتحه گردد**: برائے كراهت توالي دو كسره ودو ياء. **واوٗ شود**: برائے كراهت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمي آيد.

بعد فتحه گردد: برائے كراهت اجتماع كسرات وياءات. **عموي**: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائے مقدره واوٗ شد. **طووي**: در طي، أصله: طوي بسكون واوٗ در نسبت ودوم واوٗ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوٗ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آں را بمنزلهٔ معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفي قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في الجملة تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (ركاز الأصول، شرح الأصول) **جزآں**: خامس باشد يازياده. **مشتري**: درمشتري اسم فاعل ومستقصي درمستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بروزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي ومحوي گویند. الف ثالث واوٗ شود، نحو: فَتَوِيٌّ، چنانچہ رابع اگر اصلی

باثبات یائے مشدد اول — الف

ست یا الحاقی. وروا ست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگرنہ بیفتد یا واوٗ شود،

زائد — برائے مشابہت اصلی — برای آنکہ زائد ست

چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلَاوِيٌّ، ودر خامسہٗ حقیقي یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ وجَمَزِيٌّ.

در حباری

ہمزۂ ممدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واوٗ شود

وجوبا، نحو: حمراوي،......................

در حمراء

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوٗ، بلکہ بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوٗ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابوعمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محیي. الف ثالث: کہ آخر اسم مقصورہ باشد.

واوٗ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واوٗ باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل، اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکہ اجتماع کسرہ ویاءات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل را بہ بنات واوٗ برند. (جار بردي، شرح الأصول) فتوي: در فتی ورحوي در رحی.

چنانچہ رابع: ای واوٗ شود بدل از واوٗ بود خواہ از یاء. (جار بردي) أعشوي: در أعشي یعنی شب کور، الفش بدل از واوٗ اصلی است. أرطوي: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. أرطاوي: یعنی زیادت الف قبل واوٗ برائے تخفیف از آوردن مدہ میان فتحہ وواوٗ ہم جائز ست، وہمچنیں أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوٗ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. واگرنہ بیفتد: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". خامسہ: کہ پنج حرف دارد. حکمی: کہ چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. حذف ست: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامہ غلط است. جمزي: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

ہمزۂ ممدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. اصلی ست: نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. نزد اکثر بماند: وبعضے بواوٗ بدل کنند؛ زیراکہ ہمزہ از واوٗ ثقیل ست، وہمزۂ ممدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیراکہ ممدودہ دو حرف ست، وبجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف مقصورۂ ساکن. قراءي: در قراء بروزن فعال بمعنی متعبد. واوٗ شود: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند: برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کردہ اند، وجلولي وحروري در جلولاء وحروراء نام دودہ نزد جمہور شاذ ست، وگاہے واوٗ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: كساء وعلباء. وياء درنحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي وراية بماند يا همزه شود يا واوَ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغيير نيابد مگر بحذف
بقیاس صحیح نحو ظبی
تاء، ونزد يونس درانچه بتاء ست عين فتحه يابد وياء واوَ شود، ودر اسم دو حرفى رد محذوف واجب
که حرفی ازان افتاده — وزجاج نحویان
است، يا ممتنع، يا جائز، بگويند درأخٌ وسَتٌ: أخوِيٌّ وسَتَهِيٌّ، ودرشية: وَشَوِيٌّ، . . . .

واگرنه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. **کساء:** وأصله: کساو، همزهٔ آں بدل از اصلی. **علباء:** بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یادرنحو:** مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانهٔ شراب. **همزه گردد:** تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وهم ازان که هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بهمزه نماند، وایں همزه راواوَ نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوَ هم شود.

راية: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود:** [برائے مشابهت حلبي در سکون ما قبل.] نحو: سقاتي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واوَ:** نحو: راوي؛ زیراکه واوَ قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آں:** ای لفظیکه آخرش واوَ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یائی نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. **فتحه یابد:** تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوَ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوَ در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است:** اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیا منسیا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممتنع:** اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز:** در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزهٔ وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط همچنیں.

در أخ: أصله: أخو بتحریک لامش نسیا محذوف ست. **ست:** أصله: سته بتحریک سرین، لامش نسیا محذوفست.

أخوي وستهي: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرحِيٌّ، وفم:
أصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر ابن وابنة: **ابنيٌ** وبنويٌّ، **واسم**: اسميٌّ **وسِمْويٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، ودر أخت وبنت مانند أخ
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتِي
وکِلْتوي وکِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اوراواحد موافق
مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** ....

عدة: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف درآں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف درو ممنوع. **دم**: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.

ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزه، وابنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنہ. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والکسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.

سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. **وابنم**: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سه وجه ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور؛ زیراکه نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وہمزه. **ساکن بود**: زیراکه عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **أخت وبنت**: أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وہمزه را مضموم ویاء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.

کلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. **کلويّ**: تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیراکه عوض محذوف است، ونزد سیبویہ بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منہ، مثل: أخت وحذف الف رابع.

کلتي: بحذف الف؛ زیراکه تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **کلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌّ.

واحد موافق إلخ: برابر ست که واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن که جمع مدینة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چوں: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: امْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

(در نسبت بمساجد) (مركب) (يعني مضاف اليه) (ومشهور) (همان جزو دوم)

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اہل مدينه اند كه رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ أنصار نام ايں گروه شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كه واحدش موافق نبود؛ چه آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہمچو جمع را بہمان واحد غير قياسي برند، وياۓ نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيراكه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد براۓ حصول ايں غرض كافي ست؛ لہذا علامات تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه براۓ ہر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي**: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نه. **جزو دوم**: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلۂ تاۓ تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبراۓ ثقل در بقاۓ ہر دو كلمه. (ركاز الأصول) **بعلي**: در بعلبك كه مركب مزجي ست، وہمچنيں سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد ہر دو جزو ياۓ نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كه علم باشد. **از اضافي**: حذف كنند وياۓ نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف كنند كه مشترك ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، ہمچنيں ديگر آنچه مشترك باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه دريجا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراك را مضائقه نكردند، ومنافي ہم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشهور ہم، پس ايں مثال ہر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. **امرئي**: بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبك شد، ومريٌّ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) **رازي**: در ري نام شهر باضافۂ الف وزاۓ معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
در نسبت بادیہ — برائے شمشیر منسوب بہند — از عبد شمس — در عبد الدار — خلاف قیاس — ساختہ میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که **نه برائے ادغام** ست چہارده اند: **أنصتَ** يوم جَدٌّ طاه زلّ أماً همزه می آید بدل از حرف **لین** در **دَأَبة** وعأْلم و**بَأْز** وشِئْمة و**مؤقد**، **واز ہاء وعین** در **ماء** و**أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیادت زاء ومرو نام شہرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، کذا في "الجاربردي". **عبقسي**: در عبد القیس که از ہر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. **لعامله**: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**: که کثرت بملابست دارد وپیشه او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. **مفعلة**: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وہمزه در ابن که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وہمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نہاده اند اگرچه مجاور ومقارن آنست؛ لہذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافیه" و"شرح اصول" بیان کرده. **حرف ابدال**: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (ركاز الأصول)

نه برائے ادغام: احتراز ست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

أنصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. **دأبة**: فتح ہمزه، أصله: دابة بالف ساكن. **بأز**: بسکون ہمزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد**: بہمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از ہاء وعین: ای بدل از ہاء وعین. **ماء**: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وإمواء، ومیاء ہم آمده. **أباب بحر**: در عباب بحر، عین بہمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واؤ ویا وہا وہمزہ، چوں: طائي و آل، ویاء از واؤ والف وہمزہ، چوں: صيم وصبية وحبلي، واز یکے از دو یا سہ حرف تضعیف واز نون سماعا كثيرا، چوں: دينار وأمليت وقصيت وأناسي، ونزد بعضے أمليت أمللت دو لغت مستقلند، واز عين وباء وسين وثاء در ضفادي.....

طائي: وطيي بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی أول ست، واؤ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، ونزد بصریان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، كما في "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واؤ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، وازینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذئب بہمزہ. صبية: از صبوة جمع صبي. حبلي: بیاء از حبلى بالف. دينار: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانير. أمليت: از أمللت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ٥). قصيت: از قصصت، وتقصيص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصيت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا؛ چہ سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است. أناسي: از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء درانسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید. (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند: زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ واز عين: ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عين:

ولضفادي جمه نقانق

ودر باء:

من الثعالي ووخز من أرانيها

ودر سين:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، وواوٗ از یاء والف وہمزہ، نحو: هُوٌّ، و میم از واوٗ در فم، واز لام تعریف در
از سادس — از ثالث — عطف بر یاء — عطف بر واوٗ
"لَيس من امبر امصيام في مسفر"، واز نون در مانند عنبر وشنباء وصم بكم لزوما، ودر
بنام وطامه الله على الخير، واز باء در بناتُ مخر وما زلت راتما ومن كثم ونون از واوٗ ولام
موحدہ — عطف بر میم
در صنعاني ولعنّ وتاء از ياء وواوٗ وسين وبا وصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون — مہملہ — در أولج بمعنى أدخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: جون وجونة کہ در اصل بہمزہ بود. **هو:** صیغۂ مبالغہ از هُي، أصله: هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واوٗ یاء می شد. **فم:** أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واوٗ بمیم بدل گردید. **در ليس إلخ:** قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب باایشان فرمودہ، شاعرے از ینان گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهمِ وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تاالتباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **وطامه الله:** [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامہ ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طانہ وطامہ دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت طانہ گویند: کہ بطیم جائے بطین نیامدہ خطاست؛ زیرا کہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. **واز باء:** ای بدل میشود ہم. **بنات مخر:** از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما:** وراتبا ای ہمیشہ بودم مقیم. **من كثم:** از كثب ای قریب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واوٗ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیرا کہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ:** در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وہاء از تاء وہمزہ نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياك وهنْ فَعَلْتَ فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنه، ولام از نون وضاد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجيم از يائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج، واز مخفف، نحو: حجتج وأمسَجت. وروا ست ابدال صاد از سين كہ قبل غين وخاء قاف وطاء بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سين وصاد كہ قبل دال ند وساكن نحو:

طست: أصله: طس بدليل طسوس، سين دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنی پارچہ کہنہ، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیہ نحو: رحمہ در وقف. هياك: از إياك، وهياك نستعين قراءت آمدہ.

يا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واؤ متطرف ہمزہ شد وہمزہ ہاء گردید، ورضی گفتہ: نزد بصریان بدل از واؤ ست، ونزد ابو زید واخفش برائے سکتہ، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. أنه: ای انا ضمیر متکلم. أصيلال: أصله: أصيلان، تصغیر أصلان جمع أصیل وقت ما بین عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. انطجع: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت وفوز، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. دولج: در تولج موضع دخول وحشیان. فقيمج: در فقيمي منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفتہ: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروہ ہستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) از مخفف: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسہ حرف. حجتج: أصله: حجتي ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی ست. قبل غين: بدانکہ ایں حروف مجہورہ مستعلیہ اند وسین مہموس متسفل؛ لہٰذا خروج از آں بایں حروف ثقیل دانستہ با صاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکورہ موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیرا کہ فرو آمدن چناں دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) صقر: در سقر نام طبقہ دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا کہ در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنیں صاد از حروف مطبقہ مہموسہ رخوہ است ودال از منفتحہ مجہورہ شدیدہ. (رضي، وركاز الأصول)

یزُدل وفزدي. وآمده است **حذف** یکے از دو حرف **تضعیف** مانند **أحست** ومست **بفتح** وکسر میم.
ورفصدي — وآں حرف اول ست — درأحسست — درمسست

وتاء یا طاء در **استطاع** ویستَطِیْعُ، وتائے اول در **یتَّسع** ویتقي، وازینجا **تق الله** و**استخذ** در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلی الماء ومِنَ الماء، واز **تغیرات سماعی**
بحذف لام — بحذف نون

حذف درید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جز آنست**.
حذف لام کلمہ — أصله یدي — أصله یدمو — أصله سمو — اصله أخو — أصله أبو — أصله حمو — أزهنو — ازفوہ — ازبنو — ازأخوۃ — از بنوۃ

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی ....
مبتداء

یزدل: در یسدل ثوبہ میگذارد جامہ خود را. **آمده است:** ازینجا بیان حذف است. **مانند أحست:** ای جائیکہ ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم:** فتح در صورتیکہ سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسرہ وقتیکہ کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہر گاہ مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائدہ نیست، وا گر بعد ساکن ست، چوں: أحسست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ویستطیع:** پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. **یتسع ویتقي:** أصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واوٗرا بتاء بدل نمودہ بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیرا کہ در یتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزہ نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ:** کہ استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکہ سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر:** [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویہ گفتہ: ایں حذف جائیکہ لام ظاہر شود قیاس است، نہ جائیکہ لام ظاہر نہ شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست:** چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك دریکن، ولو تر درلو تری. (منه) **حروف زوائد:** مراد آنست کہ زیادت ہمیشہ بدین حروف شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمہ محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکہ برائے معنی، چوں: انصر وأذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے (خبر) مر لفظے را، وعلامتش (علامت اشتقاق) موافقت ہر دو ست (سه است) (ای اصل وفرع) در (یکے) ماده و معنی، وعدم نظیر که ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمه از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، وغلبۂ زیادتش در محلش، وترجیح (تفسیر اشتقاق) یکے بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا که زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست؛ چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بردي)

هویت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هويت السمان فشيبني ... وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت را می پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **که دلیل اصالت:** ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے از ان یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهينة مصدر که در أبله نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظير ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نه شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دهند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا که مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجود ست نحو: عسود. **در محلش:** ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دهند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدين به یائے آں؛ زیرا که میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے:** حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مرجحے بایکے یافته شود ترجیحش دهند، وإلا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولہٰذا **بِلَغْنَ فِعلَن** (بروزن) بود از بلغ، **وترنموت تفعلوت** (بروزن) از ترنم، و**سنبتة فعلتة** از سنب (بمعنی پارہ از زر کار) **با عدم نظیر** (در کلام عرب) ہر سہ، و**میم مراجل** اصلیست از جہت **ممرجل** (ای برائے قوت اشتقاق) با غلبۂ زیادتش در اول. ودر کلمۂ کہ محتمل **دو اشتقاق** ست اگر ہر دو (اشتقاق) **جلی باشند ہر دو وجہ** ست **أرطی** ہم **فعلی** بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نہ** ترجیح یکے (کہ واضح باشد)، چوں: ملك، أصله: **ملأك**، نزدیك ابو عبیدہ مفعل بود از **لأكَ** بمعنی أرسل، . . . .

قوی ترین إلخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے باو معارضہ نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نہ فعللول باوجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة**: بفتح سین وسکون نون وفتح موحدہ وفوقانیہ. **فعلتة**: نہ فعللة باوصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.

ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشدہ.

دو اشتقاق: یازیادہ ازاں بدیں طور کہ آں کلمہ را دو فرع یا دو اصل بایك فرع ویك اصل مختلف در مادہ باشد.

جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دو وجہ إلخ**: دراں کلمہ بلا ترجیح یکے. **أرطی**: نام درختے کہ شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصالت ہمزہ وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزہ واصالت الف کہ بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ آرط بروزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد کہ ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نہ**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائكة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق

وآں کسائیست بالفتح وفتح ہمزہ بحرکات ثلاثہ در میم متعلق مبتدا

دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

مبتدا خبر خروج جسیم

وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش

جانورے سیاہ

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب . . . .

از زیادت کلمہ یا اخت آں

ألوكة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك:** از ملك؛ زیراکہ ملك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیراکہ فعأل بنائے نادرست وہم بعد معنوی؛ زیراکہ مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش:** کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت:** ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال:** بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلالٌ باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر:** بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعلل وفعنلاء گفتند، واگرچہ از اصلی گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت دریں جا لازم آید کہ در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اول یافتہ نشد.

نیز زائد: زیراکہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چراکہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن تفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش:** بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعللول ومفعنلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** با **سہ حرف اصلی**، چوں: کرّم و **قردد** و **عصبصب** و **مرمریسٌ**، و **تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و **قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب تکریر**، وہمزہ ومیم **در اول** با سہ **حرف اصلی** **فقط**. ومطرد ست میم در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآلہ اگرچہ **بازیادہ از سہ** بود، ویاء **باسہ حرف** **ویازیادہ** مگر در **اول رباعی** **غیر مضارع**، ....

(وزیادہ ازاں) (اززلزل بمعنی تحریک)

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیراکہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیراکہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد:** زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یکٔ حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصبصب:** بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس:** بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود:** پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیراکہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہٰذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش نفعل ست نہ ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول "است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باآنکہ ہمچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریاں بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر:** چنانکہ کوفیاں گویند؛ زیراکہ اگر در زلزل فاء وعین راودر قوقیت ہر دو حرف علت رامکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یکٔ حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول:** چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی:** واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أحصیل بر وزن أفعیل. **فقط:** کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیادہ از سہ:** نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یاباسہ حرف:** [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چوں: سلحفية بمعنی جانورے. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع:** کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوٗ باسہ حرف **یازیادہ مگر اول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، ومطرد
اصلی چوں حمار وجدول

ست در مضارع **وبعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل **وبعضے ابواب** مانند **رغبوت**. **وسین** در
زیادت نون چوں نضرب عطف بر نون عطف بر تاء

باب استفعال، **امالام** کم آید، وہاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل و**أهراق**. چوں
از لام در زید در عبد

غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري**، **وإلا** حرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادۃ از اوزان عرب

میم مدین، نہ یائش، وطائے **قطوطی نہ الفش**، لوجود **مفعل وفعوعل**، نہ فعیل وفعولی، ...
تا بر وزن فعیل بود ثانی

یازیادہ: نحو: سروح بالکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنہور بروزن سفرجل سحاب متراکم.

مگر اول: یعنی الف وواوٗ در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی داہیہ ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف در اول نیاید.

ونون إلخ: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. **بعضے ابواب**: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجز آں. **رغبوت:** مصدر، وہمچنین تجوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکہ را کہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أکرمتُکِسْ زائد شمردہ، وابن حاجب قول او رد کردہ؛ زیرا کہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.

امالام: کم آید در اول ووسط زیادہ نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافتہ نہ شد، بعضے نفی زیادت آں کردہ اند.

بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے**: یعنی مبرد؛ ولہذا آنرا از حروف زیادت نشمردہ. **أهراق:** أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزۂ وصل آوردند، وہراق ہم آید، ومبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است؛ چہ ہرق ہم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.

إهجيري: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ حرف اصلی وزنش افعیلي ست. **وإلا**: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعل. **قطوطی:** نام موضعیکہ طائش زائد ست وزنش فعول.

نہ الفش: تا بر وزن فعولی باشد. **مفعل:** ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل:** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش (زائد قرار دادہ شود) زیادہ بود از دیگر، چوں: واوٗ **کوالل** نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل و فعالل **ہر دو نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود و در کلمہ فک ادغام بود **با شبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفکّ ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج (نام مقام) **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفکّ** ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل**: بمعنی کوتاہ بر وزن فواعل ملحق بسفرجل.

ہر دو نایابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہٰذا واوٗ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان یا شبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملۃ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیرہ) **بفکّ ادغام**: ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل**: اگر بفکّ ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک اوغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام رابر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہۂ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفکّ**: پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ **لوجود مہد** وہد، **واگر بفک** نبود **ترجیح بشبہ** بود، **ونزد بعضے** **بوزن اغلب**،

نام زنے

پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نہ مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**

انار

فعال کہ ایں وزن **دربابش اغلب ست**، واگر **شبہ** بہر دو تقدیر ست **ترجیح دہند** **بوزن اغلب**،

بزیادت حرف تضعیف

وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نہ فوعال از حَمْن ست **بل** فعلان از حوم کہ **اغلب ست**، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ

وزن فعلان از فوعال   بفتح نام شخصے

بود، نہ **فوعلٌ** **کہ اگرچہ** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجز آں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست.برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم رازائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم رازائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تافک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک**: ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے**: حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب**: نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل**: بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب**: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تاوزنش فعال گویند. **نزد بعضے**: ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

دربابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست**: چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجز آں. **شبہ**: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، وانیجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ**: کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموجل وموضع، كذا في "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہٰذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای بہر دو تقدیر — ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، . . . . .
ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را و شبہ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند:** ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابراند ہر کدام راکہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان:** بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ یرجو، یا فعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہمان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی ست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیراکہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند:** چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسط معدوم، وفیه شيء. **تمرین:** در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشو از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ ونا گزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: حرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني علیه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند کتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیراکہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصله: دعایو، جمع دعیة، أصله: دعیوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در مبني آنچه در مبني علیه افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: محوي نزد جمهور مضّربيّ شود، ونزد ابو علی وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ دِعُوٌ ودَعَوٌ، ونزد بعضے اِدْع ودَعٌ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عَنْمَل وقَنُوْلٌ وعِنَمَلٌّ وقِنَوَلٌّ آید بلاادغام نون؛ تاالتباس بفَعَّلٌ وفِعَلّ نیاید.

(در اصطلاح — از عمل مثل عنسل — بفتح دال — بفتح فاء وتشدید عین)

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچہ در مبنی علیہ بقاعدہ وقیاس افتادہ بود از مبنی ہم افگنند اگر چہ قاعدۂ حذف دراں نبود، خلافا للجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: کہ آنچہ در مبنی علیہ بقیاس یا بغیر قیاس حذف شدہ است در مبنی ہم اندازند، ونزد جمہور حذف در مبنی وقتیست کہ در مبنی قاعدۂ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست کہ زیادہ کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیہ، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیہ در مبنی وقتے کہ گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکہ علت ابدال وادغام کہ در مبنی بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمعنی اسم فاعل از تفعیل کہ یائے اخیر ویکے از دو یائے مشدد ش افتادہ یائے دوم واؤ شد، چنانکہ در نسبت گذشت. مضربي: بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشددہ وبائے موحدہ قبل یائے مشددہ، پس ہیچ حذف نکنند؛ چہ قاعدۂ حذف کہ در محوي بود اینجا یافتہ نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشددہ بروزن محوي بحذف لام کلمہ ویک عین، چنانکہ در مبنی علیہ قیاسی بود اگر چہ در مبنی قاعدۂ حذف یافتہ نشدہ. دعوودعو: اول: مثل: اسم ست:، وثاني، مثل: غد؛ چہ اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمہ حذف نمودہ بعد اسکان ہمزۂ وصل آوردند، واصل غد غدو بود واؤ را انداختند، وایں ہر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمہور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بروزن اسم وغد، وحذف آنچہ خلاف قیاس دراں ہر دو حذف شدہ. عنسل: بفتح عین وسین، ناقۃ سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. قنول: مثل: عنسل از قال. عنملّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. ادغام نون: در میم وواؤ در ہر چہار مثال باوجود قاعدۂ ادغام. بفعّل: ناظر ست با ولین، وفعل اگرچہ مختص بافعالست، لیکن گمان میرود کہ شاید علمش کردہ باشند، ومیدانے کہ ہنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) فعَلّ: [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدّ وسلغد، پس ہرگاہ عمل بادغام گوئی معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یامثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویا لبس به فعَلَّل. وبنائے أبکُم از وأيَ وأوَی أوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإجْرِدِ وأيَ وإيو وإيٍّ واطلخمّ إيْئيا وإيْويا.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فا گندہ لب. **ممتنع ست**: پس کسنر وجعنلل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، ومعلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعنلل مدغم. **أبکُم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

أوی: لفیف مقرون مہموز فا أي رجع. **أوء**: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، أصله: أوؤي، ضمۂ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أوأي گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسرہ یاء تنوین شد. **أوو**: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بکسرہ بدل شد وہمزۂ دوم براجتماع ہمزتین بواؤ، وتعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں ہر دو، وإجرد بالکسر وکسر راء ترہ ایست. **وأي**: [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جہت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو**: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدۂ قاض افتاد، وہمزۂ ساکن جہت کسرۂ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نہ کنند اگرچہ یاء وواؤ جمع آمدہ واول ساکن ست: زیرا کہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، وبعضے گویند: ہرگاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واؤ کہ بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر أي بہر سہ حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس أي بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بر وزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوی.

إيئيا: ای از وأي بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح بہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسہ یاء بود بر وزن اطلخم، واؤ بجہت کسر ما قبل یاء گردید إي أيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **إيويا**: مثل: اطلخم از إوي بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءوَيَي بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قبل الف گردیدہ وہمزہ از کسرۂ ما قبل یاء گشت إيويا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہرگاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزۂ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئويا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَيَع اِقْوَوَّى شود، وقیل: اِقْوَيَاَّ، و**عصفور** از قوة **قويٌّ**. وبنائے **قذعمل** از قضی **قُضَيٌّ** بحذف یائے ثالث منسیاً وقذعمیلة **قُضَيِّيَةٌ** و**قُضَوِيَّةٌ** مانند **مُحَيِّيٌّ** ومُحَوِيٌّ وجحمرش **قَضْيَاً**، وقیل: **قُضْيِيٌّ** و**حلبْلاَب** **قَضِيضَاء**. وبنائے دحرجت از قرأ **قَرْأَيْتُ** و**سبطر** **قِرَايٌ**. واطمأننت **اِقْرَأَيَاتُ**، ومضارع قائلش ابن حاجب عَش **يقرِئِيُ**. **چوں بنا کنند** از رَوأيٌ مثل کوکب، پس جمع بواو ونون کرده بیائے ماضی متکلم از اقشعرار متکلم اضافت نمایند **أَوَيَّ** شود. ....
بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آں قضيي بسه یاء بروزن قذعمل. **منسيا**: چنانکه قاعدهٔ اجتماع سه یاء ست ویا ادغام یائے اول در دوم. **قضيية وقضوية**: [ای بنائے آں از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضييِيَّة بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضيية گویند، خواه اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل که قاعدهٔ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر راء از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوین، أصله: قضيي بسه یاء اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیره نسیاً حذف شد چنانکه قاعدهٔ اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتحهٔ ما قبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعلیل قاض در قضييي وعدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مهمله ولام اول وسکون بائے موحده گیاهی ست.

قضيضاء: أصله: قضيضاي بتکرار عین ولام، یاء بقاعده رداء همزه شد. **قرأيت**: أصله: قرأأت، همزهٔ دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنایش از قرء.

قراي: أصله: قرأء، همزهٔ دوم که در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات: أصله: اقرءءت همزهٔ دوم لام بود یاء شد وهنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)

يقرئيئ: بروزن یقرعیع، أصله: یقرأءء، حرکت همزهٔ میانه باول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند؛ چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا کنند**: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **أوي**: بفتحتین وتشدید یاء؛ چه مثل کوکب از ووأي است، یائے متحرک از فتحهٔ ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: احشوشن الناس إِيلَولق الْألُق.

فصل

در خط:

یاسین **اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ** (ای نوشتن بصورت مسمّٰی) **مر او راست در وقت ابتدا بآں ووقف بر اں؛ ولہذا رہ زیداً ومجيء مه جئت بہاء نویسند، ومانند بزید** ولزید وكزيد ومنك وضربكم (وقت تکلم) **متصل نگارند.**

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہر گاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، ركاز الأصول)

إيلولق: مثل: احشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. **خط:** وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشاں بر تلفظ است، وایںجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **یاسین:** ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّٰی. **یا سین:** ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. **یس:** ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء:** لہذا رأيته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند: زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ. (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأى يرى کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مه جئت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت: زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام بِلام. (منہ) **مانند بزید:** حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوٗ ونون، وهل تضربن بیاء ونون
بصورت اضربوا　بصورت اضربي　بشکل تضربون　مثل تضربین
باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط ہمزہ اول کلمہ بالف ست مگر در لئلا
ولئن ویومئذ وحینئذ وہؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر
ای خط ہمزۂ متوسط　ہمزہ　ای حرکت خود
مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزید وغلامي. وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بریک حرف ماندہ باشد اگرچہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا ولہ کلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیہ وجمع ونسبت باشد، ووجہ در ہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزو ست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذکر امر بانون خفیفہ. **اضربن:** امر واحد مخاطبہ بانون خفیفہ. **هل تضربن:** جمع مضارع بنون خفیفہ.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفہ. **باید نوشتند:** زیرا کہ نون تاکید خفیفہ را کہ بعد ضمہ یا کسرہ بود حذف کنند، وآں را کہ بجہت نون محذوف شدہ بود باز آرند. **تا مؤکد:** پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی کہ ایں التباس در وقف ہم موجود ست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از اینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور ست؛ زیرا کہ آنرا در خط صورتے معین نیست اگرچہ خلیل شکل سر عین معین کردہ، پس در اول کلمہ بالف نوشتہ شود، برابر ست کہ ابتدائے کلام بود یا نہ، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا کہ ہمزہ مثل حرف علت تخفیف میباید، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (ركاز الأصول)

مگر در لئلا إلخ: ای جائیکہ لام ابتدا بر "إن" شرطیہ آید، وجائیکہ لفظ یوم وحین بکلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائیکہ ہائے تنبیہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشتہ شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چہ تخفیف ہمزہ نیز بریں گونہ است، پس ہمزہ بعد ضمہ بواوٗ وبعد کسرہ بیاء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذیب وراس. (ركاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا کہ حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر کہ ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط را کہ تخفیفش بحذف وادغام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحہ را چوں: یسل، بخلاف مضمومہ ومکسورہ. **بعد سکون:** چوں: یسأل ولؤم ویئس.

وبیشتر مفتوحہ را **بعد الف نویسند**، واگر بعد حرکت ست پس **در مؤجل** بواوٗ و**در فئة** بیاء ودر **غیر آں** **بر طبق** بین بین، وہمزۂ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک **بوفق حرکت** ما قبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست **بیگنند** چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید و**مانند آں** **حکم متوسط** یابد، چوں: (دررفع وجر) **جزؤك** و**رداؤك**، نہ در **مانند مقروة** وبرية، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت (ای خط ہمزہ) خطش بود **بیفتد**، . . . .

بعد الف نویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. **در فئة**: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. **در غیر آں**: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئہ ورؤس. **بر طبق**: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ ولم یقرئ ولم یروؤ. **بیگنند**: ازینجا ست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتاد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٗ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بینش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك**: برفع ہمزہ رأیت جزأك بنصب وبجزئك بجر. **رداؤك**: بضم ہمزہ بواوٗ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکہ ہمزہ بعد واوٗ ویائے زائد بود، وتخفیفش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم او ست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزين** وعلمت **خطا** همزه را ننویسند، **بل یک واوٗ ویا والف**، **بخلاف**

نحو: **ردائي** وجبائي **که مده بر صورت همزه نیست**، **ودر** قرآ (تثنیه ماضی) او یقرأان (مثنی مضارع) همزه را **بیفگنند**؛ **تا**

التباس بمفرد وجمع مونث نشود. **الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود**، **نه بعد یاء** (در اول) (در دوم) (در آخر کلمه)

نحو: صدیا (زن تشنه)، **وبعد یاء هم در مانند** یحییٰ (بیاء نویسند) وربیٌّ **علما**، **والف ثالث اگر از یاء** (بدل) **ست بیاء نویسند**،

واگرنه بالف، **ودر** کلا **بهر دو نگارند**، **واز حروف جزبلی** وإلی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واوٗ که اول همزه مسلہ است. **مستهزئين**: أصله: مستهزيين بدو یاء اولش همزه مسلہ. **خطا**: أصله: خطأا بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، ومستهزئین نویسند؛ زیراکہ استثقال دو یاء مثل دو واوٗ ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف**: در خطا که الف تنوین ست وهمزه افتاد. **ردائي**: ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در ہر دو همزه نویسند.

که مده: زیراکه صورت همزه درینجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودریں ہر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزین مثنی بدو یا نویسند؛ زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغیرآں)

بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطأ است. **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واوٗ باشد نحو: أعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، **خواه بدل از یاء چوں**: أعنی واستسقی ومرمی ومستثنی، **یانه از واوٗ بود نه از یاء**، مثل: حبلی وقهقری، **واگرتائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں**: أرطاة ومستناة وأعطاه وأغناه **بالف نویسند**، وإحدیها **مثلا شاذ ست**، خلافا للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکردند؛ زیراکه غیر علم مقدم ست، پس ہرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمی، واگرتائے تانیث با ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود. **واگرنه**: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر ننویسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء؛ زیراکه الفش یا از واوٗ ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آں. **جزبلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، وإلی وعلی بنا بر آنکه الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی بر إلی محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجا ومتی وأنی بیاء نوشته شود برائے اماله.

ودو حرف مکرر را که از یک کلمه اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد ادغام یکے نویسند

چوں: فرَّ وبتُّ (یعنی اول تاء ست)، **نه وعدت واللحم**، أما الذي والتي والذين ومما وعما **وأما** وإلا **بخلاف**

(أصله فرر مثل ضرب — مذکر واحد — مؤنث واحد — جمع مذکر — أصله من ما — أصله عن ما)

قیاس ست، والف الله ورحمن **ننویسند**، چنانکه همزۂ **اسم در بسم الله** الرحمٰن الرحیم، وهمزۂ

ابن **که نعت ودر میان دو علم ست.**

یکے نویسند: زیراکه آنچه در لفظ ثقیل بود در خط هم ثقیل دانستند. **بت:** بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول هم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکه مدغم ومدغم فیه در حقیقت دو کلمه است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدرککم؛ زیراکه ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نه وعدت واللحم: ایں جمله دو مثال ست، پس در وعدت اگرچه حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شده مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچه هر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمه نیست؛ چه لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس هر دو یک حرف مینویسند، وهم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر که همزه استفهام برآں آمده باشد مشابه میگردد. **أما:** بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با"أن" مصدریه یا شرطیه و"ما" زائده وإلا بفتح وکسر در أن لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیره دو لام ست، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیه بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین را بران حمل کردند، وهمچنین اللاء بلام نویسند؛ تا بـ"إلا" مشتبه نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیره نوشتن نون بود، لیکن نه نگاشتن بوجهیکه در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیه واقع شود یا نه. **ننویسند:** برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **وربسم الله:** برائے کثرت استعمال؛ چه در اوائل امور گفته ونوشته میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرٖىهَا﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیراکه کشتی نشینان هم آنرا می خوانند، واین برتلاوت زیاده است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق: ١) باآنکه استعمال اسم بارب به نسبت الله کمتر ست.

که نعت: واگر نعت نبود نحو: زیدا بن عمرو همزه نوشته شود، وهمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ هم ثابت ماند، وهرگاه این باب مضاف شود جوهری گفته: که ابو علی همزه ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال کہ بعد لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر مثل **دُهن** ہمزہ اش **فقط** چوں: للّبن
(ای الف لام تعریف)　(ای الف لام ہر دو)
ولِلدھن. **وبیفگنند** ہمزۂ وصل را بعد **الف استفهام**، مگر ہمزۂ ال کہ اثباتش **رواست** نحو:
(کہ مضموم یا مکسور باشد)
الرجل، **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نہ در هاتا** وتي وها ذاك وها
(تنبیہ)
ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِنّ**، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل
(مخفف حرف عطف)
وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واوٗ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**،
ومی افزایند الف بعد واوٗ جمع کہ در فعل ست وضمیر مفعول بدونہ پیوستہ؛ ....
(وبعضے نمی افزایند)

لبن: شیر ای لفظیکہ اولش لام ست. **تمامش بیفتد**: برائے کراہت اجتماع سہ لام.

دهن: روغن ای لفظیکہ اولش لام نہ بود. **فقط**: تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدهن. **وبیفگنند**: برائے کراہت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) **الف استفهام**: نحو: ابنك در ابنك واصطفى در اصطفي.

همزۂ ال: ای ہمزہ مفتوح ازاں باشد یا ایمن الله. **رواست**: تا استفہام بخبر ملتبس نہ شود.

هؤلاء: الف اینہا از خط افگنند؛ زیرا کہ استعمال ہائے تنبیہ با اسم اشارہ بسیار است. (شرح الأصول)

نہ در ها تا: زیرا کہ اینہا کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکہ کاف مثل جز شدہ است، پس مکروہ دانستند کہ ہاء را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سہ کلمہ نشود؛ لہذا الف برائے تخفیف انداختند، كذا في "شرح الأصول" و"الشافيه" ورضی گفتہ: کاف منفصل نوشتہ میشود اگرچہ کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سہ کلمہ در خط لازم نمی آید، ووجہ وجیہہ نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشارہ ایست کہ اولش ہائے تنبیہ وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك**: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکہ بالام وکاف، و"أولاء" ہرگاہ بکاف مرکب شود ہائے تنبیہ بر ہر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبہ بالفعل. **بے الف نویسند**: ای داود را بیک واوٗ واز إبراهيم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٗ ہم، وبسببیکہ الفاظ مذکورہ اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کردہ اند کہ قدماء از قراء کوفہ ہر الف را کہ متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: كفرين ونصرين وسلطين. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احتراز ست از واوٗ جمع در اسم نحو: مسلموا المدينة، وبعضے در اسم ہم نویسند.

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چوں: يضربون؛ چہ واوٗ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیرا کہ واوٗ در آخر است وکلمۂ تاکید منفصل.

تا بواوٴ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا **لم يقصدوا**، **ودر مائتان از جهت** مائة، **ودران تا جدا** (ای برائے موافقت واحد)
شود از منه، **وواوٴ بعد عمرو در حالت** رفع وجر؛ **تا تمیز یابد از عمر**، ودر أولاء (واوٴافزایند) برائے **موافقت**
أولئك، **ودران از جهت مخالفت** إليك، ودر **أولو بواسطۂ متابعت** أولی، **ودران از جهت مفارقت**
إلى، **وحرف وشبہ آنرا جزمتی باکلمۂ "ما" کہ** حرف ست **متصل نویسند** (برائے عدم استقلال آں)، ....

تا بواوٴ الخ: بخلاف واوٴ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: یدعو، یاجدا مثل: یغزو، پس بواوٴ عطف ملتبس نشود واوٴ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تااز جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
اگر گوئی: التباس واوٴ جمع بواوٴ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٴ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضے جاہاالتباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".
لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٴ جمع در مضارع الف ننویسند.
در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع راچوں: میات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)
ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود**: وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہٰذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٴ بعد عمرو**: ے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٴ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)
تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)
عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو**: وأولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت**: ہمان واوٴست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا**: ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)
جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ**: بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو مابعد میشود، پس اقتضائے اتصال بمابعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما وكلما، **چنانچہ** أن **ناصبہ** وإن **شرطیہ با** "لا"، ويوم وحين با "اذ" **بر تقدیر بنا.**

چنانچہ إلخ: "أن" ناصبہ بالا **متصل** نویسند؛ زیراکہ مابعدش منفرد ست، وبرائے آنکہ **ناصب** وجازم جزو **فعل** است، وہمچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت **استعمال** نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) **وایں احتراز** ست **از** "أن" و"إن" **مخففہ از** مشددہ، وہنگام وصل نون رانویسند؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیراکہ مثل کلمۂ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلّم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ
آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصولِ فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلّم (اوّل، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصولِ اکبری
میزان و منشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا / بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)